

ΑΣΙ Χώρος αειχώρας

Κείμενα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης

2012

17

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
*Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξης*

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗΣ
ΣΚΑΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ
ΓΟΣΠΟΔΙΝΗ ΑΣΠΑ
ΔΕΦΝΕΡ ΑΛΕΞΗΣ
ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΟΛΓΑ
ΨΥΧΑΡΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ
ΣΤΑΘΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αραβαντινός Αθανάσιος	- ΕΜΠ
Ανδρικόπουλος Ανδρέας	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βασενχόβεν Λουδοβίκος	- ΕΜΠ
Γιαννακούρου Τζίνα	- Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γιαννιάς Δημήτρης	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δελλαδέτσιμας Παύλος	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δεμαθάς Ζαχαρίας	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ιωαννίδης Γιάννης	- Tufts University, USA
Καλογήρου Νίκος	- ΑΠΘ
Καρύδης Δημήτρης	- ΕΜΠ
Κοσμόπουλος Πάνος	- ΔΠΘ
Κουκλέλη Ελένη	- University of California, USA
Λαμπριανίδης Λόης	- Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λουκάκης Παύλος	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Λουρή Ελένη	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μαλούτας Θωμάς	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Μαντουβάλου Μαρία	- ΕΜΠ
Μελαχροινός Κώστας	- Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μοδινός Μιχάλης	- Εθν. Κέντρο Περιβ. και Αειφ. Ανάπτυξης (ΕΚΠΑΑ)
Μπριασούλη Ελένη	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παπαθεοδώρου Ανδρέας	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Πρεβελάκης Γεώργιος-Στυλ.	- Universite de Paris I, France
Φωτόπουλος Γιώργος	- Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Χαστάογλου Βίλμα	- ΑΠΘ

Διεύθυνση:
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Περιοδικό ΔΕΙΧΩΡΟΣ
Πεδίον Άρεως, 383 34 ΒΟΛΟΣ
<http://www.aeihoros.gr>, e-mail: aeihoros@prd.uth.gr
τηλ.: 24210 – 74456 fax: 24210 – 74388

Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Επιστημονικό Περιοδικό

αειχώρος

Ανακοίνωση

Από το τεύχος 12 άλλαξε η αρίθμηση του περιοδικού αειχώρος. Καταργείται η αναφορά σε τόμο και τεύχος τόμου, και καθιερώνεται η αναφορά σε αύξοντα αριθμό τεύχους (από την αρχή της έκδοσης του περιοδικού).

Επιμέλεια έκδοσης: Άννα Σαμαρίνα — Παναγιώτης Πανταζής
Λαγούτ: Παναγιώτης Πανταζής
Σχεδιασμός εξωφύλλου: Παναγιώτης Πανταζής
Εκτύπωση: Ευαγγελία Ξουράφα
Κεντρική διάθεση: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

	Τασοπούλου Α.	4
Προσεγγίζοντας τη διακυβέρνηση και τα θεωρητικά της διλήμματα		
	Γουργιώτης Α.	34
Χάρτα για την Ανάπτυξη του Ορεινού Χώρου		
	Τσιώτας Δ., Πολύζος Σ.	64
Ανάλυση των περιφερειακών ανισοτήτων στα επίπεδα ανεργίας στην Ελλάδα με χρήση του δείκτη Theil		
	Σκορδίλη Σ.	82
Οικονομική κρίση και ένταση της οικονομικής και γεωγραφικής ανισότητας. Νέες χωρικές στρατηγικές των μεγάλων ομίλων που δραστηριοποιούνται στο ελληνικό λιανικό εμπόριο τροφίμων		
	Πισσούριος Α.Ι.	106
Αξιολόγηση των θεσμοθετημένων πολεοδομικών δεικτών προδιαγραφής για τις δημόσιες χρήσεις		
	Λαλένης Κ., Θεοδωρίδου Λ.	136
Πανεπιστημιακές εγκαταστάσεις και Πόλη. Χωροθέτηση, σχεδιασμός και πολεοδομική ένταξη. Οι περιπτώσεις του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στο Βόλο και του ΤΕΙ Καβάλας		
	Γκιάλης Σ., Κοτζαμάνης Β., Σαλάτα Κ.-Δ.	164
Το Μετρό και η πόλη της Θεσσαλονίκης: Επιπτώσεις στην Αστική και Εργασιακή Γεωγραφία		

Προσεγγίζοντας τη διακυβέρνηση και τα θεωρητικά της διλήμματα

Αναστασία Τασοπούλου

Δρ. Χωροτάκτης-Πολεοδόμος Μηχ.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στη θεωρητική μελέτη της διακυβέρνησης, συστηματοποιώντας την εκτενή βιβλιογραφία αναφορικά με τις διαφορετικές προσεγγίσεις της που έχουν αναπτυχθεί διεθνώς. Τις τελευταίες δεκαετίες έχει καταγραφεί ένα πέρασμα από τις παραδοσιακές μορφές "κυβέρνησης" σε μορφές "διακυβέρνησης" που είναι περισσότερο ευέλικτες, αναγνωρίζουν την πολυπλοκότητα των διαδικασιών διαμόρφωσης πολιτικής και λήψης αποφάσεων, καθώς και την ανάγκη ενσωμάτωσης σε αυτές τις διαδικασίες πλήθους οικονομικών και κοινωνικών παικτών. Η προβληματική αυτή έχει οδηγήσει σε συζητήσεις και αναζητήσεις για το μετασχηματισμό του ρόλου του κράτους και την ανάδυση νέων μορφών εξουσίας, καθώς και διαφορετικών μοντέλων διοίκησης/διακυβέρνησης υπό το πρίσμα, κυρίως, των δικτύων πολιτικής, του επαναπροσδιορισμού της κλίμακας και της συμμετοχής της κοινωνίας των πολιτών. Η εργασία υποστηρίζει ότι η διακυβέρνηση δεν αποτελεί ένα ζήτημα που μπορεί να συζητηθεί ανεξάρτητα από τις δομές, τις παραδόσεις και τα πλαίσια κουλτούρας που επικρατούν ή/και κυριαρχούν σε μία περιοχή. Βασικός ισχυρισμός είναι ότι τα στοιχεία μιας "καλής" διακυβέρνησης, όπως καταγράφονται στη διεθνή βιβλιογραφία, αποτελούν ταυτόχρονα και προβλήματα ή καλύτερα διλήμματα για τη διακυβέρνηση.

Λέξεις κλειδιά

Διακυβέρνηση, σχεδιασμός, πολιτική, μορφές εξουσίας, πολύ-επίπεδη διακυβέρνηση, δικτυακή διακυβέρνηση, συμμετοχική διακυβέρνηση.

Approaching governance and its theoretical dilemmas

The present paper is a theoretical study of governance, through a thorough examination of the extensive literature regarding the different approaches that were developed world-wide. During the last decades there has been a shift from traditional modes of "government" to modes of "governance" that need to be more flexible, that recognize the complex nature of policy formulation and decision-making processes and incorporate a variety of social and economic actors into these processes. This debate has led to arguments and research regarding the transformation of the government's role and the emergence of new modes of power, as well as of different models of government/governance under the scope of policy networks, rescaling and community involvement. The paper argues that governance is an issue which cannot be considered regardless of the traditions and cultural contexts that exist in a certain place. The basic assumption of the paper is that the elements of "good" governance, as developed throughout the international literature, at the same time constitute problems or dilemmas for governance.

Keywords

Governance, planning, policy, modes of power, multi-level governance, network governance, participatory governance.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ

Τις τελευταίες δεκαετίες, κυρίως, έχει αναπτυχθεί μια τεράστια βιβλιογραφία που αφορά στην ανάλυση του τρόπου εμπλοκής τόσο κρατικών δομών και θεσμών όσο και ιδιωτικών και κοινωνικών φορέων στη διαμόρφωση πολιτικών. Από τα τέλη της δεκαετίας του '70, υπήρξε μια κριτική στην ορθολογική διαδικασία σχεδιασμού της δημόσιας πολιτικής βάσει της "από τα πάνω προς τα κάτω" προσέγγισης, αμφισβητούμενη από την "από τα κάτω προς τα πάνω". Αντιλήψεις διαμόρφωσης πολιτικής μέσω διαδραστικών διαδικασιών, που εξελίσσονται διαρκώς στο χρόνο και προσεγγίζουν διαφορετικούς δρώντες σε διαφορετικά επίπεδα, αμφισβήτησαν έντονα το, ισχύον μέχρι τότε, γραμμικό μοντέλο της διαδικασίας πολιτικής. Μέχρι το χρονικό αυτό σημείο, επικρατούσε η άποψη ότι οι κυβερνήσεις με τους οργανισμούς του δημόσιου τομέα είχαν την εξουσία και την ικανότητα να σχεδιάσουν και να διαχειριστούν την ανάπτυξη, να διαμορφώσουν και να εφαρμόσουν πολιτική. Κεντρικό ζήτημα στη σχετική συζήτηση αποτελούσε ο κατάλληλος τρόπος κατανομής ρόλων και αρμοδιοτήτων μεταξύ κεντρικής και τοπικής κυβέρνησης και μεταξύ διοικητικών τμημάτων της κυβέρνησης και ημι-αυτόνομων υπηρεσιών του δημόσιου τομέα (Rakodi, 2003).

Στο αστικό επίπεδο ειδικότερα, την περίοδο αυτή οι αστικές κυβερνήσεις αμφισβητήθηκαν έντονα από αστικά κοινωνικά κινήματα και αναδύθηκαν συγκρούσεις στο τοπίο των αστικών πολιτικών, ειδικότερα στους τομείς της στέγασης, του σχεδιασμού, των μεγάλων έργων υποδομής, της οικονομίας και του πολιτισμού. Ζητήματα όπως η ποιότητα ζωής, η δημοκρατία και η συμμετοχή, η οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη, ήρθαν στην επικαιρότητα από οργανωμένες ομάδες που στόχευαν στην προώθηση της αστικής αλλαγής απέναντι στους εκλεγμένους πολιτικούς (Le Gales, 2004).

Παράλληλα με την άνθηση αυτών των κινήματων και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '90, αναδύθηκαν νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, απαιτήσεις για αυξημένη συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών στις πολιτικές διαδικασίες και μετατόπιση της προσοχής από επίσημες πολιτικές δομές και διοικήσεις, που αποτελούσαν την επίσημη εξουσία λήψης αποφάσεων, στην ενίσχυση του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών στην άσκηση δημοκρατικών δικαιωμάτων και λειτουργιών. Σταδιακά υπήρξε η ανάγκη για περισσότερο ευέλικτες και ικανές μορφές διακυβέρνησης σε σχέση με τις παραδοσιακές μορφές (Rakodi, 2003). Η διαμόρφωση πολιτικής άρχισε πλέον να αντιμετωπίζεται ως *"μια κοινωνική διαδικασία συνάρθρωσης τρόπων σκέψης και τρόπων δράσης"*, που θα μπορούσε να συγκεντρώσει την υποστήριξη ενός μεγάλου εύρους παικτών, ενώ η εξουσία θα μπορούσε *"να διαχυθεί με σύνθετους τρόπους παρά να συγκεντρωθεί στα χέρια μιας μοναδικής ελίτ"* (Healey, 2002: 11488).

Στο πλαίσιο αυτό, υπήρξαν σε διάφορα μέρη του κόσμου ορισμένες προσπάθειες ανάπτυξης νέων, περισσότερο συμμετοχικών, μορφών και διαδικασιών σχεδιασμού, που θα ήταν απαλλαγμένες από τις παραδοσιακές *"από τα πάνω προς τα κάτω"* προσεγγίσεις στη δημόσια πολιτική (Healey, 2002). Στόχος της νέας αυτής αντίληψης ήταν *"να επικεντρωθεί ... η δραστηριότητα της διακυβέρνησης γύρω από ανησυχίες της κοινωνίας των πολιτών και της οικονομίας, παρά από αυτές των 'παραγωγών' της κυβέρνησης"* (Healey, 2002: 11489). Ο Harvey (1989) περιγράφει αυτή την αλλαγή ως πέρασμα από μια διαχειριστική προσέγγιση (*"managerialism"*) σε μια επιχειρηματική προσέγγιση (*"entrepreneurialism"*), η οποία έχει ως κεντρικό στοιχείο την έννοια των εταιρικών σχέσεων δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, με βασικό σκοπό την προσέλκυση εξωτερικών πόρων χρηματοδότησης, νέων επενδύσεων ή νέων πόρων απασχόλησης. Η προσέγγιση αυτή υπονοεί αφενός την ύπαρξη κάποιου επιπέδου ενδο-αστικού ανταγωνισμού και αφετέρου σημαντική αυτονομία στην τοπική δράση. Την περίοδο αυτή *"οι ελίτ των αστικών κυβερνήσεων μετατόπισαν την προσοχή τους στην προώθηση έργων και στρατηγικών με σκοπό να επαναδιαμορφώσουν και να επαναπροσδιορίσουν τις τοπικές οικονομίες"* (Healey, 2006: 300). Τα νέα αυτά δεδομένα επέφεραν δομικές αλλαγές στα πρότυπα διοίκησης, καθώς πολλές αστικές κυβερνήσεις υιοθέτησαν καινοτόμους μηχανισμούς διαχείρισης, αποκέντρωσης και συμμετοχής των πολιτών (Le Gales, 2004).

Στα τέλη της δεκαετίας του '90, οι εξελίξεις προς την κατεύθυνση αυτή ήταν ραγδαίες, με την υιοθέτηση πρακτικών σχεδιασμού που ενθαρρύνουν την επίτευξη συναίνεσης και τη διαμόρφωση συνεργατικών στρατηγικών. Η Healey (2002) κάνει λόγο για την ανάδειξη ενδιαφέροντος για "δύμηση δημοκρατικής κουλτούρας" και ένα είδος διακυβέρνησης που θα υλοκινείται από τους πολίτες και θα τους καθιστά ισχυρούς παίκτες στη διαμόρφωση της ατζέντας πολιτικής. Παράλληλα, υπήρξε σημαντικό ενδιαφέρον από ορισμένους αναλυτές για τη μελέτη της σχέσης μεταξύ αλλαγών στη διακυβέρνηση και μεταβολών στους τρόπους ρύθμισης των πολιτικών διαδικασιών, αναδύοντας συζητήσεις για "επαναπροσδιορισμό της κλίμακας" ("*re-scaling*"), ενώ άλλοι αναλυτές επιδίωξαν να διερευνήσουν το βαθμό με τον οποίο η αγορά και εν γένει η οικονομική δραστηριότητα, οι ιεραρχικές σχέσεις και τα δίκτυα επιδρούν στη δόμηση των αστικών διαδικασιών. Είναι την περίοδο αυτή που εμφανίζονται "πειραματικά" νέες μορφές έργων, συνεργασιών, εταιρικών σχέσεων και πρακτικών διακυβέρνησης, που συναθροίζουν μια ποικιλία δρώντων από διαφορετικά επίπεδα κυβέρνησης, οικονομικούς φορείς και την κοινωνία των πολιτών (Healey, 2006).

Μέχρι το τέλος του 20^{ου} αιώνα, οι αντιλήψεις περί συνάθροισης πολλαπλών απόψεων και ιδεών στη διαμόρφωση πολιτικής μέσω διαδικασιών δημόσιας διαβούλευσης, αντιπαράθεσης και επίλυσης διαφορών, βρήκαν πολλούς υποστηρικτές, αμφισβητώντας την επάρκεια των σχετικών διαδικασιών που βασιζόνταν αποκλειστικά σε συνδιαλλαγές μεταξύ των ειδικών επαγγελματιών. Οι ιδιότητες της ενσωμάτωσης, της ενδυνάμωσης και του σεβασμού προς όλους τους πολίτες είχαν εισρεύσει στη διαδικασία του σχεδιασμού ως αναπόσπαστες αξίες, όπως το ίδιο συνέβη και με τις ιδέες σχετικά με την περιβαλλοντική αειφορία και την κοινωνική δικαιοσύνη (Healey, 2002). Κοινό σημείο αναφοράς όλων των απόψεων που αναπτύχθηκαν ήταν να καταστούν οι κρατικο-κεντρικές κοινωνίες λιγότερο κρατικο-κεντρικές. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα σημαντικές θεσμικές αναμορφώσεις σε αρκετά εθνικά πλαίσια που είχαν ως σκοπό να διανοίξουν νέους ορίζοντες και νέα πρότυπα διάδρασης μεταξύ διαφορετικών βαθμίδων διοίκησης αλλά και άλλους βασικούς δρώντες στο εξωτερικό περιβάλλον αυτών των βαθμίδων, προσέγγιση που οι Peters και Pierre (2001) συσχετίζουν με την πολυ-επίπεδη διακυβέρνηση.

Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα είναι πλέον κοινά αποδεκτό ότι δεν αρκεί οι πολιτικές να σχεδιάζονται από τους ειδικούς και αναγνωρίζεται η πολλαπλότητα και πολυπλοκότητα των διαδικασιών διακυβέρνησης, καθώς υπάρχει μια ολόκληρη παράταξη κυβερνητικών, οικονομικών και κοινωνικών δρώντων που εμπλέκονται στη διαμόρφωση πολιτικής. Στην Ευρώπη, ειδικότερα, η προβληματική αυτή αναπτύσσεται έντονα εξαιτίας παραγόντων όπως η πολιτική της ΕΕ για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, οι επιπτώσεις της παγκοσμιο-

¹ Ο αγγλικός όρος "*re-scaling*" αποδίδεται από τους Βασενχόβεν κ.ά. (2010) στα ελληνικά ως "ανακλιμάκωση".

ποίησης στη σχετική σημασία των εθνικών κυβερνήσεων, οι αλλαγές στον τρόπο παροχής υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας, οι αλλαγές στις κοινωνικές προσδοκίες όσον αφορά την ατζέντα και τις μορφές πολιτικής κ.λπ. (Healey, 2006). Η προβληματική αυτή έχει οδηγήσει στη διατύπωση πολλών και διαφορετικών προσεγγίσεων και θεωριών γύρω από την έννοια και τις μορφές της διακυβέρνησης, όπως αναλυτικά περιγράφεται στη συνέχεια. Αυτές οι διάφορες προσεγγίσεις της διακυβέρνησης έχουν ως κοινό σημείο εκκίνησης *"την απόρριψη του θεωρητικού τρίπτυχου αγορά-κράτος-κοινωνία των πολιτών"* (Jessop, 1995: 310) και την αντίδραση στις συμβατικές αντιλήψεις περί κυριαρχίας ενός ηγεμονικού κράτους.

2. ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ "ΡΥΘΜΙΣΗΣ"

Σε αντίθεση με την παραδοσιακή προσέγγιση της δημόσιας διοίκησης (που ασχολείται αποκλειστικά με τους επίσημους θεσμούς και την κυριαρχία τους όσον αφορά τη νόμιμη επιβολή της εξουσίας), η θεωρητική μελέτη της διακυβέρνησης αντανάκλα το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας για μετατόπιση της προσοχής σε νέα πρότυπα διοίκησης, καθώς θεωρείται ότι η ατζέντα πολιτικής διαμορφώνεται από ένα ευρύ φάσμα συμμετεχόντων και πολιτικών δυναμικών. Πρόκειται για μια νέα κοινωνικο-πολιτική λογική βασισμένη σε ένα πολυ-επίπεδο πολιτικό σύστημα, με μία μίξη ιδιωτικών και δημόσιων φορέων που συμμετέχουν άμεσα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων (γραφειοκρατικές δομές πολιτικής εξουσίας, επιχειρήσεις, ομάδες ιδιωτικών συμφερόντων, κοινωνία των πολιτών κ.λπ.) και χωρίς σαφή ιεραρχική σχέση μεταξύ τους. Η νέα αυτή προσέγγιση (στον αντίποδα της "από τα πάνω προς τα κάτω") θεωρεί τους θεσμούς ως το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας καθοδηγούμενης προς μια κοινή αντίληψη των προβλημάτων και καταστάσεων μεταξύ των συμμετεχόντων και την επίτευξη συναίνεσης αναφορικά με κοινά προσδιορισμένους στόχους.

Οι έννοιες της διακυβέρνησης και της αστικής διακυβέρνησης, ειδικότερα, συχνά παρεννοούνται εξαιτίας, ενδεχομένως των πολλαπλών ερμηνειών που αποδίδονται σε αυτούς τους όρους (Pierre, 2005). Η Τασοπούλου (2011) κατέγραψε ορισμένους από τους βασικότερους ορισμούς για τη διακυβέρνηση που απαντώνται στη διεθνή βιβλιογραφία, από όπου διαπιστώθηκε ότι δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός της διακυβέρνησης, αλλά το περιεχόμενο που της προσδίδεται εξαρτάται από την εκάστοτε προσέγγιση όσον αφορά τους εμπλεκόμενους στις σχετικές διαδικασίες, τους μηχανισμούς που εμπεριέχονται σε αυτές, τα ισχύοντα θεσμικά περιβάλλοντα και κοινωνικο-πολιτικά συστήματα, τους τύπους διοίκησης, τους επιδιωκόμενους στόχους κ.λπ. Συνολικά, πάντως, βασική διαπίστωση είναι ότι η διακυβέρνηση περιλαμβάνει δομές, θεσμούς, μηχανισμούς, παίκτες και τις αλληλεξαρτήσεις τους και αποτελεί μία σύνθετη διαδικασία συγκερασμού και συντονισμού δημόσιων και ιδιωτικών συμφερόντων.

Στο παρόν τμήμα της εργασίας επιχειρείται η κατανόηση της έννοιας της διακυβέρνησης σε σχέση με την έννοια της "ρύθμισης" και τις διαφορετικές μορφές της. Η έννοια της "ρύθμισης" και οι θεωρίες που την πλαισιώνουν φαίνεται να αποτελούν "πρόδρομο" της διακυβέρνησης και ορισμένων, τουλάχιστον, εκ των προσεγγίσεών της, όπως προκύπτει από τον ορισμό της "ρύθμισης", που διατυπώθηκε από τους Lange και Regini (1989) και υιοθετήθηκε από τον Le Gales (1998):

- Η μέθοδος συντονισμού διαφορετικών δραστηριοτήτων, ή σχέσεων μεταξύ παικτών.
- Ο καταμερισμός πόρων σε σχέση με αυτές τις δραστηριότητες ή αυτούς τους παίκτες.
- Η συγκρότηση των αντιθέσεων (πρόληψη, επίλυση)." (Le Gales, 1998: 483).

Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, "κάποιος μπορεί να μιλήσει για "ρύθμιση" όταν, για παράδειγμα, η συζήτηση αφορά σχετικά σταθεροποιημένες σχέσεις μεταξύ παικτών ή κοινωνικών ομάδων, σχέσεις που επιτρέπουν τον καταμερισμό πόρων σύμφωνα με ρητές ή άρρητες αρχές και κανόνες" (Le Gales, 1998: 483), χαρακτηριστικά που, κατά την άποψή μας, διαφοροποιούν την έννοια της ρύθμισης από αυτήν της διακυβέρνησης, η οποία περιλαμβάνει, εκτός από τυπικές, και άτυπες σχέσεις, διαδικασίες και αλληλεπιδράσεις.

Ο Le Gales (1998) καταγράφει τρεις βασικούς τύπους μορφών ρύθμισης:

- την κρατική ρύθμιση, όπου το κράτος δομεί τις αντιθέσεις, κατανέμει τους πόρους και συντονίζει τις δραστηριότητες και τις ομάδες. Αυτός ο τύπος ρύθμισης υπονοεί κυριαρχία και έλεγχο καθώς και ικανότητα επικύρωσης,
- τη ρύθμιση της αγοράς, που στις καπιταλιστικές κοινωνίες διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην οργάνωση των ανταλλαγών μεταξύ προσφοράς και ζήτησης,
- τη συνεργατική/ανταποδοτική ρύθμιση, η οποία βασίζεται σε αρχές και πρότυπα, σε κοινή ταυτότητα, σε εμπιστοσύνη και σε αλληλεγγύη μεταξύ των μελών μιας κοινότητας.

Σε αυτούς τους τρεις τύπους, οι Streeck και Schmitter (1985) έχουν προσθέσει έναν τέταρτο, τη ρύθμιση από ομάδες μεγάλων συμφερόντων, οι οποίες συνάπτουν συμφωνίες με το κράτος. Ο Le Gales (1998) επισημαίνει, βεβαίως, ότι σπάνια συναντάει κανείς μόνο του έναν τύπο ρύθμισης, αν και συνήθως κάποιος από αυτούς τους τύπους είναι κυρίαρχος ανάλογα με τον τομέα ή τη χρονική περίοδο.

Μετά τα παραπάνω, η διακυβέρνηση μπορεί να οριστεί ανάλογα με τις διαφορετικές μορφές ρύθμισης, οι οποίες θα πρέπει να εξετάζονται *"παράλληλα με την εγγύτητα των παικτών, των ομάδων και των θεσμών και τις χωρικές διαδράσεις των διαφόρων οργανισμών"* (Le Gales, 1998: 494). Ο Le Gales (1998) επισημαίνει, μάλιστα, ότι το ζήτημα της

διακυβέρνησης γίνεται κατανοητό από τις συνδέσεις των διαφορετικών τύπων ρύθμισης σε μια περιοχή από την άποψη της πολιτικής και κοινωνικής συνοχής, αλλά και από την άποψη της ικανότητας των δράσεων.

"Διακυβέρνηση" (*governance*) σημαίνει κάτι πολύ περισσότερο από "κυβέρνηση" (*government*). Κεντρικό στοιχείο της διαδικασίας "κυβέρνησης" είναι η ρύθμιση, η λειτουργία της οποίας τίθεται στο επίκεντρο των σχέσεων κράτους-κοινωνίας, ως αυτή που καθοδηγεί και ολοκληρώνει το σύστημα, εισάγοντας τις αναγκαίες προσαρμογές και ασκώντας επιρροή στις συμπεριφορές διαφόρων κοινωνικών ομάδων προς την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων που εκφράζουν το κράτος (Σπανού, 2003). Αντίθετα, η διακυβέρνηση αντιστοιχεί σε μια αναζήτηση νέων μορφών δημόσιας δράσης και σε ένα πέρασμα από την κρατική κυριαρχία και ένα ιεραρχικά δομημένο σύστημα που περιορίζει τους άλλους -πλην του κράτους- δρώντες, "σε έναν κόσμο σε μεγάλο βαθμό "α-κεντρικό" τον οποίο χαρακτηρίζει η κατάλυση των συνόρων μεταξύ δημοσίου-ιδιωτικού, κεντρικού-τοπικού, εθνικού-υπερεθνικού, και η ποικιλία των δρώντων που παρεμβαίνουν και βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση" (Σπανού, 2003: 115). Ο όρος "διακυβέρνηση" διεκδικεί την ενσωμάτωση και μορφοποίηση των συμφερόντων φορέων ποικίλης προέλευσης (ιδιωτικός τομέας, ομάδες συμφερόντων, εθελοντικός τομέας, κοινωνικές ομάδες κ.λπ.), την οργάνωση συλλογικής δράσης, τη διαμόρφωση συνασπισμών και εταιρικών σχέσεων κ.λπ., με σκοπό την επίτευξη συλλογικών στόχων (Σπανού, 2003: 117).

Η διακυβέρνηση αναφέρεται σε μια διαφορετική προσέγγιση δημόσιας δράσης και οργανωτικών δομών που, όμως, σε αντίθεση με την άποψη του Rhodes (1997) ότι εν μέρει αντιτίθενται στην ιδέα της ίδιας της κυβέρνησης, θεωρείται, κατά την άποψή μας, συμπληρωματική με αυτήν της "κυβέρνησης" ή εμπεριέχει την έννοια της "κυβέρνησης". Είναι επομένως ένα περισσότερο περιεκτικό "φαινόμενο" και περιλαμβάνει τόσο κυβερνητικούς (επίσημους) θεσμούς όσο και μη κυβερνητικούς (ανεπίσημους) θεσμούς, οργανισμούς και πρακτικές, μέσω των οποίων πραγματοποιείται συντονισμός των διαφόρων παικτών και αρθρώνονται και διευθετούνται τα διάφορα συμφέροντα (δημόσια και ιδιωτικά).

3. ΚΥΡΙΕΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΠΕΡΙ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

Οι αναφερόμενες μέχρι αυτό το σημείο εξελίξεις και θέσεις, σχετίζονται με συζητήσεις για το μετασχηματισμό του ρόλου του κράτους όσον αφορά τη διοίκηση των σχέσεων μεταξύ κοινωνίας και οικονομίας, για περισσότερο αποκεντρωμένες μορφές εξουσίας και για την ανάγκη επαναπροσδιορισμού των αρμοδιοτήτων κάθε επιπέδου διοίκησης, για διαφορετικά θεσμικά μοντέλα διακυβέρνησης που παράγουν διαφορετικές επιλογές και αποτελέσματα πολιτικής, για την ανάγκη συμμετοχής μη κυβερνητικών δρώντων και οργανισμών της κοινωνίας των πολιτών στην παραγωγή και διαχείριση του χώρου κ.λπ.

Από τη θεώρηση και μελέτη των διαφορετικών προσεγγίσεων για τη διακυβέρνηση εντοπίστηκαν τέσσερις κύριες θεωρητικές απόψεις, εκ των οποίων η πρώτη μπορεί να χαρακτηριστεί ως "προσέγγιση-πλαίσιο", βάσει της οποίας αναπτύσσονται και οι υπόλοιπες τρεις κύριες απόψεις: Η πρώτη αφορά τις μορφές εξουσίας και το ρόλο του κράτους, η δεύτερη αφορά το ζήτημα της κλίμακας και του επαναπροσδιορισμού της στην ανάλυση της διακυβέρνησης, η τρίτη τα δίκτυα πολιτικής στη μελέτη της διακυβέρνησης, ενώ η τέταρτη επικεντρώνεται στη συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών.

3.1. Μορφές εξουσίας και ο μετασχηματισμός του ρόλου του κράτους

Μέχρι τη δεκαετία του '80, η ανάπτυξη των πόλεων ήταν καθοδηγούμενη από το κράτος και κυριαρχούσε η άποψη ότι οι κυβερνήσεις είχαν την εξουσία και την ικανότητα να διαμορφώσουν πολιτική και να υλοποιήσουν αναπτυξιακούς στόχους. Οι αστικές κυβερνήσεις ήταν επιφορτισμένες με την παροχή υποδομών για την αποδοτικότερη λειτουργία των πόλεων, την παροχή υπηρεσιών που αναπτύσσουν τους ανθρώπινους πόρους, αυξάνουν την παραγωγικότητα και βελτιώνουν το επίπεδο ζωής των κατοίκων, τη ρύθμιση των ιδιωτικών δραστηριοτήτων που επηρεάζουν την πρόνοια, την υγεία και την ασφάλεια του αστικού πληθυσμού και την παροχή υπηρεσιών που υποστηρίζουν τις παραγωγικές δραστηριότητες και επιτρέπουν την αποδοτική λειτουργία των ιδιωτικών επιχειρήσεων (Davey, 1996· Rakodi, 2003).

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80, άρχισε να δίνεται μεγαλύτερη προσοχή στους οργανισμούς της κοινωνίας των πολιτών και στα κοινωνικά κινήματα και αναδείχθηκε η ανάγκη για μεγαλύτερη "επίσημη δημοκρατικοποίηση στο εθνικό επίπεδο" (Rakodi, 2003: 525). Παράλληλα με τον "εκδημοκρατισμό" των κυβερνήσεων σε εθνικό επίπεδο, ξεκίνησαν να διατυπώνονται απόψεις για "αποκέντρωση", βασισμένες στην υπόθεση ότι "η αποκεντρωμένη κυβέρνηση είναι ικανή να συντονίσει τομεακές δραστηριότητες, έχει καλύτερη γνώση των τοπικών συνθηκών, είναι σε μεγαλύτερο βαθμό υπόλογη στον τοπικό πληθυσμό και επομένως περισσότερο ικανή να αντιστοιχίσει τους πόρους στις τοπικές ανάγκες και προτεραιότητες" (Rakodi, 2003: 525). Αυτή η τάση για αποκέντρωση συνοδεύτηκε από την αναγνώριση της σημασίας του ρόλου μη κυβερνητικών δρώντων και οργανισμών της κοινωνίας των πολιτών στην παραγωγή και διαχείριση του χώρου, προκαλώντας, έτσι, τις παραδοσιακές προσεγγίσεις του δημόσιου τομέα όσον αφορά τις πολιτικές διευθετήσεις, τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, την κατανομή ρόλων και αρμοδιοτήτων μεταξύ οργανισμών του δημόσιου και άλλων τομέων και μεταξύ των επιπέδων διοίκησης, την κινητοποίηση και κατανομή των οικονομικών πόρων για την αστική ανάπτυξη κ.λπ. (Rakodi, 2003).

Η πρώτη ενδιάμεση έκθεση του προγράμματος 2.3.2 *Governance of territorial and urban policies from EU to local level* του ESPON (ESPON, 2004) βασισμένη σε πλήθος

θεωρητικών απόψεων² που έχουν διατυπωθεί σε μια προσπάθεια αντίληψης του μετασχηματισμού της κυβέρνησης σε διακυβέρνηση, συνοψίζει τις επιδράσεις αυτών των διαδικασιών αναδόμησης στις κυβερνητικές δομές ως εξής:

- Σχετική υποβάθμιση του ρόλου του κράτους στις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις
- Εμπλοκή μη κυβερνητικών δρώντων σε ένα πλήθος κρατικών λειτουργιών και σε ένα εύρος χωρικών κλιμάκων
- Αλλαγή από ιεραρχικές μορφές κυβερνητικών δομών σε περισσότερο ελαστικές μορφές εταιρικών συνεργασιών και δικτυώσεων
- Μετατόπιση από τις παροχές των τυπικών κυβερνητικών δομών στο σύγχρονο επιμερισμό αρμοδιοτήτων και παροχής υπηρεσιών μεταξύ του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών
- Εμφάνιση τοπικών/περιφερειακών μορφών διακυβέρνησης ως αποτέλεσμα της κινητοποίησης και δόμησης συγκεκριμένης κλίμακας ("scale-specific") κρατικών πολιτικών και θεσμών.

Επομένως, οι προσεγγίσεις της διακυβέρνησης που πραγματεύονται τον μετασχηματισμό του ρόλου του κράτους, υπογραμμίζουν μια μετάβαση από τη δεδομένη υπεροχή-κεντρικότητα των επίσημων κυβερνήσεων σε περισσότερο αποκεντρωμένες μορφές διακυβέρνησης. Αυτές οι μορφές διακυβέρνησης θεωρούν ως αναγκαιότητα τη συνύπαρξη ποικίλων μορφών και επιπέδων εταιρικών σχέσεων μεταξύ επίσημων, παρακρατικών και μη κυβερνητικών οργανισμών στη διαχείριση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων. Προκαλούν την από τα "πάνω προς τα κάτω" ιεραρχική πολιτική οργάνωση και υποστηρίζουν τη λειτουργική αναδιοργάνωση των δραστηριοτήτων του κράτους, δίνοντας έμφαση στην προώθηση ή/και καθοδήγηση της αυτο-οργάνωσης των σχέσεων εντός των ίδιων των κρατικών οργανισμών (Jessop, 1995). Ο Jessop υποστηρίζει, αφενός, ότι η μακροπρόθεσμη επιβίωση του κράτους εξαρτάται από συγκεκριμένες οργανωτικές ιδιότητες, συμπεριλαμβανομένης της διάρθρωσης της κυβέρνησης και της διακυβέρνησης, και, αφετέρου, ότι για την επιτυχή λειτουργία των επίσημων μηχανισμών, απαιτούνται και άλλοι, πλην του δημόσιου χρήματος και των νόμων, πόροι, όπως το ιδιωτικό χρήμα, η γνώση ή/και η εξειδίκευση. Δεδομένης της τελευταίας αυτής άποψης, η εμπλοκή του κράτους καθίσταται λιγότερο ιεραρχική και λιγότερο κεντρική.

Σε μεταγενέστερη εργασία του ο ίδιος συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο "αποεθνικοποίηση του κράτους" (Jessop, 1997: 573) για να περιγράψει την τάση εξασθένισης των

² Για παράδειγμα: Jessop (1995), Marks (1996), Stoker (1991), Stoker (1997), Brenner (2000), όπως αναφέρεται στο ESPON (2004).

εθνικών κρατικών μηχανισμών³ και την αναγνώριση, χωρικά και λειτουργικά, νέων κυβερνητικών ικανοτήτων σε όλα τα επίπεδα: υπο-εθνικό, εθνικό, υπερεθνικό και υπερτοπικό. Ο όρος περιγράφει μια μετακίνηση της κρατικής εξουσίας προς όλες τις κατευθύνσεις (προς τα πάνω, προς τα κάτω και πλαγίως), καθώς οι κυβερνητικοί διαχειριστές προσπαθούν να αυξήσουν τη σχετική λειτουργική τους αυτονομία και τις στρατηγικές τους ικανότητες. Αναφέρει δε, ως μια πτυχή αυτής της τάσης, την απώλεια της δεδομένης κυριαρχίας των εθνικών κυβερνήσεων σε συγκεκριμένες ρυθμιστικές εξουσίες ή εξουσίες που αφορούν στη λήψη αποφάσεων, οι οποίες μετατίθενται προς τα πάνω, σε υπερεθνικούς οργανισμούς, και οι προκύπτοντες κανόνες και αποφάσεις δεσμεύουν τις εθνικές κυβερνήσεις (καταγραφόμενη τάση, επί παραδείγματι, στην ΕΕ). Αντίστοιχα, μια άλλη πτυχή είναι *"η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων σε κατώτερα επίπεδα χωρικής οργάνωσης και η ανάπτυξη διεθνούς αλλά ενδοτοπικής διαμόρφωσης πολιτικής"* (Jessop, 1997: 574). Υπογραμμίζει, ωστόσο, ότι το εθνικό κράτος παραμένει ο κύριος παράγοντας επίτευξης κοινωνικής συνοχής⁴ και προώθησης της κοινωνικής αναδιανομής. *"Αυτή η τάση"*, κατά τον Jessop, *"αντιπροσωπεύει μια επαναδιάρθρωση διαφορετικών επιπέδων χωρικής οργάνωσης της εξουσίας εντός του παγκόσμιου πολιτικού συστήματος"* και την ανάπτυξη *"ενδοτοπικών αλλά υπερεθνικοποιημένων"* καθεστώτων διαμόρφωσης πολιτικής (Jessop, 1997: 574).

Στην ίδια εργασία, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί, επίσης, τον όρο *"αποκρατισμό"* (*"destatization"*) για να περιγράψει τη μετάθεση από την κυβέρνηση στη διακυβέρνηση και τον μετασχηματισμό του κεντρικού ρόλου του κράτους με την παράλληλη εμπλοκή και συνεργασία, εκτός από κυβερνητικούς, και άλλων οργανισμών, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Ειδικότερα, ο όρος υποδηλώνει *"τη σύνθετη τέχνη της καθοδήγησης πολλαπλών φορέων, θεσμών και συστημάτων που αφενός είναι λειτουργικά ανεξάρτητοι μεταξύ τους και αφετέρου δομικά συνδεδεμένοι μέσω διαφόρων μορφών ανταποδοτικών αλληλεξαρτήσεων"* (Jessop, 1997: 575). Υποστηρίζει, μάλιστα, ότι οι κυβερνήσεις πάντα βασιζόνταν στη βοήθεια άλλων παραγόντων για την υλοποίηση των κυβερνητικών στόχων, όμως, αυτή η υποστήριξη αυξήθηκε και επαναρρυθμίστηκε. Στο πλαίσιο αυτό, κάνει λόγο για έναν αυξημένο ρόλο της κυβέρνησης στη *"μετα-διακυβέρνηση"*, δηλαδή για έναν ρόλο συντονισμού διαφορετικών μορφών διακυβέρνησης και διασφάλισης της ελάχιστης συνοχής μεταξύ τους. Οι πολιτικές αρχές, σε εθνικό και σε άλλα επίπεδα, είναι επιφορτισμένες με τη ρύθμιση της αυτο-οργάνωσης των εταιρικών σχέσεων, των δικτύων και των καθεστώτων

³ Ο όρος *"εξασθένιση του κράτους"* (*"hollowing out of the state"*) χρησιμοποιείται και από τον Rhodes (2007) για να περιγράψει τη μείωση, λόγω της ανάπτυξης της διακυβέρνησης, της ικανότητας των κατεχόντων διοικητική εξουσία να δράσουν αποτελεσματικά, καθιστώντας τους λιγότερο βασιζόμενους σε έναν κώδικα ελεγκτικής λειτουργίας και περισσότερο βασιζόμενους στη διπλωματία.

⁴ Αρκετοί αναλυτές έχουν ασχοληθεί με τη συσχέτιση της διακυβέρνησης με την κοινωνική συνοχή, για παράδειγμα Kearns και Forrest (2000), van Marissing κ.ά. (2006).

διακυβέρνησης, με μια σειρά ενεργειών που συνηγορούν στη λειτουργία των μορφών δικτύωσης, διαπραγμάτευσης και συντονισμού "στη σκιά της ιεραρχίας". Συγκεκριμένα, οι κυβερνήσεις, έχοντας αυτόν τον "μετα-διακυβερνητικό ρόλο", παρέχουν τους κανόνες της διακυβέρνησης, διασφαλίζουν τη συμβατότητα μεταξύ των διαφορετικών μηχανισμών της, αναπτύσσουν την οργανωτική γνώση και πληροφόρηση βάσει της οποίας διαμορφώνονται οι εκάστοτε προσδοκίες, δρουν ως αποδέκτες προσφυγών για φιλονικίες που αναδύονται, ισορροπούν τις διαφοροποιήσεις εξουσίας με την ενίσχυση ασθενέστερων δυνάμεων προς όφελος της ολοκλήρωσης του συστήματος και της κοινωνικής συνοχής, επιχειρούν να κατανοήσουν την ταυτότητα, τις στρατηγικές ικανότητες και τα συμφέροντα ατόμων και συλλογικών φορέων σε επιλεγμένες στρατηγικές, και τέλος, αναλαμβάνουν την πολιτική ευθύνη για ενδεχόμενη αποτυχία στη διακυβέρνηση (Jessop, 1997, 1998).

Τέλος, ο Jessop (1997: 575) διαπιστώνει μια τάση προς τη "διεθνοποίηση των καθεστώτων πολιτικής", καθώς το πλαίσιο δράσης των κρατικών κυβερνήσεων έχει επεκταθεί ώστε να περιλάβει ένα ευρύ φάσμα εξω-εδαφικών ή υπερεθνικών παραγόντων και διαδικασιών (κυρίως στο πλαίσιο επιδίωξης διεθνούς ανταγωνιστικότητας), ενώ και οι βασικοί παίκτες των καθεστώτων πολιτικής έχουν, επίσης, επεκταθεί, ώστε να περιλάβουν αλλοεθνείς φορείς και θεσμούς στο σχεδιασμό και την υλοποίηση των πολιτικών.

Ολοκληρώνοντας την παραπάνω συλλογιστική για το νέο ρόλο του κράτους, ο Jessop (1997) επισημαίνει ότι οι παραπάνω τάσεις δεν αποκλείουν τις εθνικές κυβερνήσεις από το να έχουν έναν συνεχή και κεντρικό πολιτικό ρόλο (κυρίως λόγω της δυνατοτήτάς τους να εξασφαλίσουν δημοκρατική πολιτική ευθύνη). Αυτό που απαιτείται είναι ο επαναπροσδιορισμός αυτού του ρόλου, μέσω μιας γενικότερης επαναδιάρθρωσης των τοπικών, περιφερειακών, εθνικών και υπερεθνικών επιπέδων οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης. Με ποιόν τρόπο κάθε κυβέρνηση θα διαδραματίσει αυτόν τον ρόλο εξαρτάται από τις μεταβολές στο θεσμικό περιβάλλον και στις ισορροπίες δυνάμεων, καθώς η παγκοσμιοποίηση, από τη μια, και η τοπική διακυβέρνηση από την άλλη εξελίσσονται με γοργούς ρυθμούς. Με αυτήν τη συλλογιστική, καταλήγει ότι, ο σημαντικότερος, ίσως, ρόλος των εθνικών κυβερνήσεων είναι αυτός της μετα-διακυβέρνησης, όπως περιγράφηκε προηγούμενα.

Συνολικά, όπως διαπιστώνουν οι Peters και Pierre (2001: 131), "κινούμαστε από ένα μοντέλο του κράτους με μια φιλελεύθερη-δημοκρατική προοπτική προς ένα κρατικό μοντέλο που χαρακτηρίζεται από σύνθετα πρότυπα ενδεχομένων και εξαρτήσεων από εξωτερικούς δρώντες" (συσχετίζοντάς το με την αναδυόμενη πολυ-επίπεδη διακυβέρνηση) ή από έναν τύπο κράτους "επιταγής και ελέγχου" σε ένα κράτος "ενθαρρυντή", που έχει ως βασικό ρόλο όχι να διοικεί την κοινωνία αλλά να προσδιορίζει στόχους και να τους προωθεί συγκεντρώνοντας και συντονίζοντας πόρους από διάφορες προελεύσεις⁵.

⁵ Την τελευταία αυτή άποψη υποστηρίζουν και οι Bevir και Rhodes (2001). Με αναφορά σε συγκεκριμένα παραδείγματα από τη βρετανική εμπειρία, κάνουν λόγο για *διασυνδεδεμένη* ("joined-up") κυβέρνηση, πρεσβευ-

3.2. Το ζήτημα της "κλίμακας" στη διακυβέρνηση: Πολυ-επίπεδη διακυβέρνηση

Το ζήτημα και, για κάποιους αναλυτές (π.χ. Jessor, 2005), το "πρόβλημα" της κλίμακας στη διακυβέρνηση, τίθεται κατ' αρχήν στην περίπτωση της ΕΕ και γίνεται αντιληπτό στη θεωρητική βάση της πολυ-επίπεδης διακυβέρνησης. Ωστόσο, τα ζητήματα της κλίμακας είναι, επίσης, σημαντικά για όλες τις μορφές διακυβέρνησης και γι' αυτόν τον λόγο οι θεωρήσεις της διακυβέρνησης δεν μπορεί να είναι αποκομμένες από τα ιδιαίτερα "χωρικο-χρονικά" (Jessor, 2005: 225) χαρακτηριστικά των αντικειμένων της, των μηχανισμών της και των δράσεων των εμπλεκόμενων στην άσκησή της. Κατά τον Jessor, οι δεδομένες χωρικές διαμορφώσεις προσφέρουν διαφορετικές πιθανότητες ανάπτυξης και επέκτασης κοινωνικών σχέσεων τόσο σε διαφορετικές χρονικές περιόδους όσο και σε διαφορετικές τοποθεσίες. Από την πλευρά τους ο χώρος και η κλίμακα προσδιορίζουν επιπρόσθετες ιδιότητες στη χωρική οργάνωση.

Η έννοια της κλίμακας, οριζόμενη ως μια ιεραρχία χώρων διαφορετικών μεγεθών, π.χ. τοπικός, περιφερειακός, εθνικός, παγκόσμιος (Jessor, 2005), έχει χρησιμοποιηθεί για την κατανόηση των αλλαγών στην κυβέρνηση και διακυβέρνηση της ΕΕ. Η έννοια αποτελεί σημαντική πτυχή των συζητήσεων περί οικονομικής και πολιτικής αναδιάρθρωσης και περί επαναπροσανατολισμού της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής πολιτικής και ειδικότερα όσον αφορά την πλέον κατάλληλη κλίμακα στην οποία λαμβάνουν χώρα συγκεκριμένες δράσεις. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Jessor, δεν είναι αυτονόητο ότι οι περισσότερο ισχυροί θεσμοί και δρώντες βρίσκονται στην κορυφή της ιεραρχίας.

Επιδιώκοντας να αντιστοιχήσει το ζήτημα της κλίμακας στις διαδικασίες παγκοσμιοποίησης, ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει ότι συχνά οι συζητήσεις για την παγκοσμιοποίηση επικεντρώνονται σε μια *"σημαντική ανα-κλιμάκωση των κοινωνικών σχέσεων, εντός των οποίων και μέσω των οποίων η παγκόσμια κλίμακα έχει καταστεί κυρίαρχη"* (Jessor, 2005: 227). Αυτή η θεώρηση, ωστόσο, μπορεί να είναι παραπλανητική, καθώς υπονοεί, κατά τον συγγραφέα, ότι άλλες κλίμακες, όπως η ΕΕ, η εθνική, η περιφερειακή ή η αστική, έχουν απωλέσει τη σημασία τους στην ιεραρχία. Αντιθέτως, υποστηρίζει, ότι η παγκοσμιοποίηση είναι *"πολύμετρη"* ("*multi-scalar*"), καθώς όχι μόνο αναδύεται από τις δράσεις πολλών επιπέδων (κλιμάκων) που συνυπάρχουν και αλληλοδιαπερνώνται με περίπλοκους τρόπους, αλλά επίσης τείνει να αναπτύσσει και να εμβαθύνει την κλίμακα και τη χωρική κατανομή του εργατικού δυναμικού. Επιπλέον, αυτό που φαίνεται ως παγκο-

οντας την ύπαρξη προγραμμάτων δράσης που διασυνδέουν την κεντρική με την τοπική κυβέρνηση, δημόσιες αρχές, τον ιδιωτικό τομέα, εθελοντικούς οργανισμούς κ.λπ. *"Το κράτος είναι ένας ενθαρρυντής εταίρος που διασυνδέει και καθοδηγεί ενέλικτα δίκτυα, και οι δημόσιοι λειτουργοί πρέπει να υιοθετούν. ... η αποστολή είναι να δομηθούν γέφυρες μεταξύ των οργανισμών που εμπλέκονται στο σχεδιασμό πολιτικών και στην παροχή υπηρεσιών"* (Bevir and Rhodes, 2001: 126-7).

σμιοποίηση από μια πλεονεκτική σκοπιά θα μπορούσε συχνά να μελετηθεί καλύτερα από άλλες απόψεις κλίμακας, όπως είναι η διεθνοποίηση, η υπερεθνικοποίηση, η διεθνής τοπικοποίηση κ.λπ., διαδικασίες που με τη σειρά τους συνδέονται και περιελίσσονται με τη συνολική δυναμική της παγκοσμιοποίησης. Η παραπάνω συλλογιστική υπογραμμίζει τη σημασία της διερεύνησης της πολυ-επίπεδης/πολύμετρης ("*multi-scalar*") φύσης των κοινωνικών διαδικασιών και την ανάγκη ενασχόλησης με το ζήτημα του επαναπροσδιορισμού της κλίμακας ("*re-scaling*") στην ανάλυση της διακυβέρνησης (Jessop, 2005).

Η πολυ-επίπεδη διακυβέρνηση ("*multi-level governance*") αποτελεί μια θεωρία για την κατανόηση της όλο και περισσότερο διασπασμένης και πολυκεντρικής μορφής που υιοθετεί η ΕΕ και των αλλαγών στις σχέσεις μεταξύ της τελευταίας, των κρατών-μελών και των υποεθνικών κυβερνήσεων. Αν και η έννοια "πολυ-επίπεδη διακυβέρνηση" εισήχθη αρχικά στη συζήτηση για τη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως "ένα παιχνίδι δύο επιπέδων" μεταξύ της ΕΕ και των εθνικών κυβερνήσεων (van Kersbergen και van Waarden, χ.ε.) εξελίχθηκε ώστε να συμπεριλάβει πολλαπλά επίπεδα. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Jordan (2001: 200) ότι "*στις μέρες μας, η διαπραγμάτευση δεν είναι απλά μεταξύ δύο ή ακόμα και τριών επιπέδων, αλλά συμπεριλαμβάνει πολλαπλά επίπεδα, πολλά εκ των οποίων βρίσκονται έξω από τον έλεγχο των κρατικών ανώτερων λειτουργιών*". Άλλωστε, υποστηρίζει ότι, ούτε οι κρατικοί λειτουργοί είναι σε θέση να γνωρίζουν επακριβώς τι εν τέλει θα υιοθετηθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής⁶. Έτσι, η θεωρία αυτή βρίσκει αντίκρισμα στο μετασχηματισμό των πολιτικών και της διοίκησης στο ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο "*σε ένα σύστημα πολυ-επίπεδης, μη ιεραρχικής, συζητητικής και απολιτικής διακυβέρνησης, μέσω ενός σύνθετου πλέγματος δημόσιων/ιδιωτικών δικτύων και φαινομενικά αυτόνομων κρατικών υπηρεσιών, που ενδιαφέρεται κατά πρώτο λόγο για την επανα-ρύθμιση και απορρύθμιση της αγοράς*" (Hix, 1998: 54).

Η ανάδυση της πολυ-επίπεδης διακυβέρνησης θέτει υπό αμφισβήτηση τις παραδοσιακές προσεγγίσεις της λειτουργίας, των ικανοτήτων, των δυνατοτήτων και της οργάνωσης μιας δημοκρατικής και υπόλογης κυβέρνησης (Peters και Pierre, 2001). Εκκινώντας από τον βασικό ορισμό της πολυ-επίπεδης διακυβέρνησης σύμφωνα με τον οποίο αυτή η μορφή διακυβέρνησης αφορά "ένα σύστημα συνεχούς διαπραγμάτευσης ανάμεσα σε αντικρουόμενες κυβερνήσεις σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα – υπερεθνικό, εθνικό, περιφερειακό και τοπικό" (Marks, 1993: 392)⁷, οι Peters και Pierre προσθέτουν ότι ο όρος ενέχει και την έννοια "των σχέσεων μεταξύ διαδικασιών διακυβέρνησης σε αυτά τα επίπεδα" και ότι, επομένως, "*αναφέρεται όχι μόνο στις διαπραγματευτικές σχέσεις μεταξύ θεσμών σε*

⁶ Αντίστοιχη είναι και η προσέγγιση των Marks κ.ά. (1996).

⁷ Η αναφορά λήφθηκε από Bache (2005).

διαφορετικά θεσμικά επίπεδα αλλά και σε μία κάθετη 'στρωμάτωση' διαδικασιών διακυβέρνησης σε αυτά τα διαφορετικά επίπεδα" (Peters και Pierre, 2001: 132· Pierre και Stoker, 2000).

Η πολυ-επίπεδη διακυβέρνηση αποτελεί ένα από τα κυρίαρχα μοντέλα πολιτικής στην ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και πρεσβεύει τη δημιουργία μιας λειτουργικής κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων φορέων στο κοινό πολιτικό σύστημα της ΕΕ (Szczerki, χ.ε.). Το μοντέλο αυτό επιχειρεί να διασφαλίσει πέντε σημαντικές υποστηρικτικές προϋποθέσεις για σταθερότητα στο εξελισσόμενο πολιτικό περιβάλλον της Ευρώπης, που επιγραμματικά μπορούν να περιγραφούν ως εξής:

1. Σύνδεση μεταξύ των σημαντικών σε αριθμό ημι-αυτόνομων κέντρων αυτοδιοικητικής εξουσίας –ρύθμιση από κοινούς νομικούς κανόνες και συμφωνίες.
2. Ενεργή εμπλοκή των αποκεντρωμένων αυτοδιοικήσεων με παράλληλο σεβασμό στην προσωπική τους ταυτότητα.
3. Νέες σχέσεις μεταξύ αγοράς και πολιτικής.
4. Αναζωογόνηση της αντιπροσωπευτικής φύσης του πολιτικού συστήματος, αμβλύνοντας το δημοκρατικό κενό μεταξύ πολιτικών και θεσμών και "ανοίγοντας" τη δημόσια διοίκηση στην κοινωνία των πολιτών.
5. Νέες μορφές παγκόσμιας ολοκλήρωσης (Szczerki, χ.ε.).

Κατά την άποψη αυτή, το κράτος διατηρεί δύο διακριτούς ρόλους. Ο πρώτος είναι να θέτει στόχους και προτεραιότητες και ο δεύτερος να επιτυγχάνει συντονισμό των πόρων. Επομένως, το κράτος παραμένει ένας ενεργός "παίκτης" αλλά με διαφορετικές αρμοδιότητες. Η έμφαση μετατίθεται στη διαδικασία επανεξέτασης μεθόδων συλλογικής ρύθμισης και δράσης. Στις προϋποθέσεις της πολυ-επίπεδης διακυβέρνησης περιλαμβάνονται η κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ της δημόσιας διοίκησης και της αυτοδιοίκησης, η έννοια των καθηκόντων του πολίτη (*citizenship*) –ενεργή κοινωνία των πολιτών, η διαφάνεια στη δημόσια δράση (Szczerki, χ.ε.), και η εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα (επιχειρήσεις, επαγγελματικές ομάδες), ο οποίος μπορεί να ασκήσει επιρροή στα διάφορα επίπεδα, τόσο κάθετα (στο ευρωπαϊκό, εθνικό και κατώτερο επίπεδο) όσο και οριζόντια (στους διάφορους τομείς, συμπεριλαμβανομένου του τομέα της αγοράς) (van Kersbergen και van Waarden, χ.ε.).

Η πρόκληση για την πολυ-επίπεδη διακυβέρνηση δεν είναι απλά ότι οι πολιτικές λειτουργούν σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα, αλλά ότι αλληλεπιδρούν. Η δράση σε ένα πλήθος επιπέδων κρίνεται απαραίτητη για την επίτευξη πολλών στόχων (Stoker, 2003). Το βασικό όφελος της πολυ-επίπεδης διακυβέρνησης έγκειται στο βαθμό ευελιξίας της, ζήτημα που είναι άμεσα συναρτημένο με τον επιτυχή συντονισμό των πολλαπλών αρμοδιοτήτων (Hooghe και Marks, 2003). Οι συνεχείς διαπραγματεύσεις επιτρέπουν στους λαμβά-

νοντες αποφάσεις να "προσαρμόζουν την κλίμακα της διακυβέρνησης ώστε να εκφράζει την ετερογένεια" (Hooghe και Marks, 2003: 4).

Παρότι οι περισσότεροι αναλυτές συμφωνούν ότι η ΕΕ έχει διαφορετικά επίπεδα, ωστόσο, διαφωνούν όσον αφορά στο ποιοι παίκτες που δρουν σε αυτά τα διαφορετικά επίπεδα είναι περισσότερο σημαντικοί στη διαμόρφωση της πολιτικής της ΕΕ. Συνοπτικά, οι υποστηρικτές της κρατικο-κεντρικής θεωρίας θεωρούν ότι το κράτος διαδραματίζει έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο και ότι τα κανάλια διαμεσολάβησης είναι επίσημα, δηλ. καθοδηγούνται και αρθρώνονται από τις κρατικές κυβερνήσεις. Στον αντίποδα αναπτύσσονται οι περισσότερο πλουραλιστικές θεωρήσεις, οι οποίες οραματίζονται ένα περισσότερο ανοικτό πρότυπο, με υπερεθνικούς και υποεθνικούς παίκτες να διαδραματίζουν σημαντικό καθοδηγητικό ρόλο (Jordan, 2001). Στο πλαίσιο αυτών των προσεγγίσεων, η πολιτική συνοχή της ΕΕ αποτελεί μια διαδικασία "μέσω της οποίας οι αρχές και η εξουσία σταδιακά διασπείρεται μεταξύ πολλαπλών επιπέδων διακυβέρνησης παρά διατηρούνται και μονοπωλούνται από τις κρατικές κυβερνήσεις" (Jordan, 2001: 196).

Η πολυ-επίπεδη διακυβέρνηση έχει δεχθεί σημαντική κριτική από πολλούς αναλυτές. Ο Jordan (2001) συνοψίζει αυτή την κριτική στα ακόλουθα σημεία:

1. Δεν πρόκειται επί της ουσίας για πρωτότυπη θεωρία, αλλά περισσότερο για συνοθύλευμα προϋφιστάμενων θεωρητικών αναλύσεων.
2. Παρότι παρέχει μια περιεκτική περιγραφή των σύγχρονων αλλαγών στην ευρωπαϊκή διακυβέρνηση, στερείται ένα σύνολο υποθέσεων για την ολοκλήρωση, έτοιμων να δοκιμασθούν.
3. Εξαίρει σε σημαντικό βαθμό την αυτονομία των υποεθνικών δρώντων, ακόμη και σε πεδία πολιτικής που η πολυ-επίπεδη προσέγγιση θεωρείται ότι θα λειτουργούσε πολύ ικανοποιητικά.
4. Υιοθετεί μια αρκετά "από τα πάνω προς τα κάτω" θεώρηση των υπο-εθνικών αρχών, καθώς θεωρεί ότι οι τελευταίες δέχονται παθητικά την όποια εξουσία τους μεταβιβάζεται από τις Βρυξέλες ή/και το εθνικό επίπεδο, παρά μάχονται για την απόκτησή της.
5. Επικεντρώνεται περισσότερο στις υπο-εθνικές αρχές και όχι στις υπο-εθνικές ομάδες, όπως οι ομάδες πίεσης.
6. Το γεγονός ότι οι υποεθνικοί δρώντες παρακάμπτουν τις κυβερνήσεις και λειτουργούν ανεξάρτητα στην Ευρώπη, δεν υπονοεί κατ' ανάγκη ότι έχουν την εξουσία να διαμορφώσουν αποτελέσματα (η κινητοποίηση δεν ταυτίζεται με την επιρροή).
7. Αγνοεί το διεθνές επίπεδο διάδρασης.

3.3. Τα δίκτυα πολιτικής: Δικτυακή διακυβέρνηση

Η ακαδημαϊκή συζήτηση περί δικτύων και διακυβέρνησης έχει αναδυθεί ως επακόλουθο των οικονομικών αλλαγών που έχουν συντελεστεί διεθνώς και έχουν καταστήσει τις μεγάλες κυβερνήσεις και τις μεγάλες επιχειρήσεις "μάλλον αναποτελεσματικές ως μέσα οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης" (Jessop, 1995: 312).

Στη διεθνή βιβλιογραφία και συζήτηση εντοπίζεται πλήθος ορισμών της δικτυακής διακυβέρνησης, οι περισσότερες από τις οποίες επικεντρώνονται σε δύο βασικές προσεγγίσεις:

- α. μοντέλα διάδρασης στην ανταλλαγή και στις σχέσεις και
- β. ροή πόρων μεταξύ ανεξάρτητων μονάδων.

Οι υποστηρικτές της πρώτης προσέγγισης επικεντρώνονται στα παράλληλα ή οριζόντια πρότυπα ανταλλαγής, σε μακροπρόθεσμες επαναλαμβανόμενες κατά διαστήματα ανταλλαγές που δημιουργούν αλληλεξαρτήσεις, ανεπίσημες ενδο-επιχειρησιακές συνεργασίες και παλίνδρομες γραμμές επικοινωνίας. Οι υποστηρικτές της δεύτερης προσέγγισης επικεντρώνονται σε ανεξάρτητες ροές πόρων μεταξύ μη ιεραρχικών ομάδων οργανισμών που δημιουργούνται από νομικά ανεξάρτητες μονάδες. Δίνουν έμφαση στην ανεξαρτησία μονάδων που αλληλεπιδρούν (Jones κ.ά., 1997). Οριζόμενη ως πρότυπες σχέσεις μεταξύ ατόμων, ομάδων και οργανισμών (Dubini και Aldrich, 1991), ή ως μακροπρόθεσμες επαναλαμβανόμενες περιοδικά ανταλλαγές που δημιουργούν αλληλεξαρτήσεις οι οποίες βασίζονται σε μίξη υποχρεώσεων, προσδοκιών και κοινών συμφερόντων (Larson, 1992), είτε ως παράλληλες ή οριζόντιες ανταλλαγές, ανεξάρτητες ροές πόρων και συμπληρωματικές ροές πληροφορίας (Powell, 1990), η έννοια της δικτυακής διακυβέρνησης εμπεριέχει ροές πόρων, συλλογικότητα και ανταλλαγές μεταξύ ατόμων, ομάδων, φορέων κ.λπ., κοινές προσδοκίες και κοινά συμφέροντα, μη ιεραρχικές σχέσεις και συνεργασίες κ.λπ.⁸

Ο Rhodes είναι ένας από τους βασικούς αναλυτές που μετέλλαξε τη μελέτη των δικτύων σε μελέτη της διακυβέρνησης. Ο όρος "δίκτυα πολιτικής" (policy networks), όπως χρησιμοποιείται στην ανάλυση της βρετανικής κυβέρνησης, "αναφέρεται σε ένα σύνολο επίσημων και ανεπίσημων θεσμικών συστημάτων σύνδεσης μεταξύ κυβερνητικών και άλλων δρώντων, διαρθρωμένων γύρω από κοινά συμφέροντα στη διαμόρφωση δημόσιας πολιτικής και στην εφαρμογή. Οι θεσμοί αυτοί είναι αλληλοεξαρτώμενοι. Οι πολιτικές

⁸ Οι Hanf και O'Toole (1992) υποστηρίζουν ότι ο όρος "δίκτυα" θα πρέπει να εφαρμόζεται μόνο σε προμελετημένες και προαποφασισμένες διαδράσεις και δίνουν τον ακόλουθο ορισμό: "Ο όρος δίκτυα ... μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αναφερθεί σε καταστάσεις στις οποίες η αλληλεπίδραση μεταξύ μεμονωμένων οργανισμών είναι σκόπιμα επιδιωκόμενη και προωθούμενη με σκοπό τον αποτελεσματικό συντονισμό πολιτικής ή κοινής δράσης για την προώθηση κοινών στόχων. Υπό αυτή την έννοια, ο συντονισμός μεταξύ των οργανισμών περιλαμβάνει παρέμβαση για την προώθηση του είδους της διάδρασης που φαίνεται κατάλληλη για την επίτευξη της απαραίτητης προσυμφωνημένης προσπάθειας" (Αναφορά που λήφθηκε από Leach, 1997: 30).

αναδύονται από τη διαπραγμάτευση μεταξύ των μελών των δικτύων. Οι υπόλοιποι δρώντες συνήθως περιλαμβάνουν τους επαγγελματίες, τους εμπορικούς συλλόγους και τις μεγάλες επιχειρήσεις" (Rhodes, 2007: 1244). Οι κεντρικές υπηρεσίες έχουν ανάγκη τη συνεργασία των παραπάνω δρώντων, καθώς η κυβέρνηση δεν μπορεί να παρέχει μόνη της τις υπηρεσίες, οπότε αξιοποιεί άλλα σώματα. Επίσης, είναι πάρα πολλές οι ομάδες που πρέπει να συμβουλευτεί η κυβέρνηση, ώστε να συγκεντρώσει τα διάφορα συμφέροντα. Από την άλλη, οι διάφορες ομάδες χρειάζονται τα χρήματα και τη νομοθετική δικαιοδοσία που μόνο η κυβέρνηση είναι σε θέση να παρέχει (Rhodes, 2007). Κατά αυτήν την έννοια τα δίκτυα πολιτικής αποτελούν συστοιχίες οργανισμών που αλληλοσυνδέονται εξαιτίας εξαρτήσεων πόρων (Rhodes, 1997). Ο Rhodes (1981: 98-9, 1988 και 2007: 1245) τονίζει ότι:

- " (α) Κάθε οργανισμός είναι εξαρτώμενος από άλλους οργανισμούς για πόρους.
- (β) Για να επιτύχουν τους στόχους του, οι οργανισμοί πρέπει να ανταλλάξουν πόρους.
- (γ) Παρά το ότι η διαδικασία λήψης απόφασης εντός του οργανισμού περιορίζεται από άλλους οργανισμούς, ο *κυρίαρχος συνασπισμός* διατηρεί κάποια ελευθερία βούλησης (..) [και] επηρεάζει ποιες σχέσεις παρουσιάζονται ως πρόβλημα και ποιοι πόροι θα πρέπει να αναζητηθούν.
- (δ) Ο κυρίαρχος συνασπισμός χρησιμοποιεί στρατηγικές εντός γνωστών κανόνων παιχνιδιού για να ρυθμίσει τη διαδικασία ανταλλαγής.
- (ε) Διαφοροποιήσεις στο βαθμό ελευθερίας είναι προϊόν των στόχων και της σχετικής εξουσιαστικής δυναμικής των αλληλεπιδρώντων οργανισμών. Αυτή η σχετική εξουσιαστική δυναμική είναι ένα προϊόν των πόρων του κάθε οργανισμού, των κανόνων του παιχνιδιού και της διαδικασίας ανταλλαγής μεταξύ των οργανισμών".

Ο Rhodes (2007) υποστηρίζει ότι, σε αντίθεση με τις κοινές συμφωνίες, τα δίκτυα χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό εμπιστοσύνης, η οποία είναι απαραίτητη για συνεργατική συμπεριφορά. Με την εξάπλωση των δικτύων (αναφερόμενος στη βρετανική πραγματικότητα), έχει υπάρξει μια επαναλαμβανόμενη ένταση μεταξύ των συμφωνιών από τη μια πλευρά, με τη σημασία που αυτές δίνουν στον ανταγωνισμό για την επίτευξη καλύτερης τιμής, και στα δίκτυα από την άλλη, με τη σημασία που δίνουν στη συνεργατική συμπεριφορά.

Συσχετίζοντας τα "δίκτυα" με τη "διακυβέρνηση", ο Rhodes υποστηρίζει ότι "η διακυβέρνηση αναφέρεται στη διοίκηση με και διαμέσου δικτύων" (Rhodes, 2007: 1246) και συζητά για τη "δικτυακή διακυβέρνηση", προσδίδοντάς της τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- αλληλεξάρτηση μεταξύ οργανισμών (η διακυβέρνηση είναι ευρύτερη της κυβέρνησης, καλύπτοντας μη κυβερνητικούς δρώντες),

- αλλαγή των ορίων του κράτους, εννοώντας τα όρια μεταξύ δημόσιου, ιδιωτικού και εθελοντικού τομέα· συνεχείς διαδράσεις μεταξύ των μελών του δικτύου, που προκαλούνται από την ανάγκη ανταλλαγής πόρων και διαπραγμάτευσης κοινών σκοπών,
- διαδράσεις που έχουν τις ρίζες τους στην εμπιστοσύνη και ρυθμίζονται από τους κανόνες του παιχνιδιού που διαπραγματεύονται και συμφωνούνται από τους συμμετέχοντες στο δίκτυο,
- σχετική αυτονομία του δικτύου από το κράτος (τα δίκτυα δεν είναι υπόλογα στο κράτος, αλλά αυτο-οργανώνονται· το κράτος, ωστόσο, μπορεί έμμεσα να καθοδηγήσει τα δίκτυα).

"Τα δίκτυα οριοθετούν τη συμμετοχή στη διαδικασία πολιτικής· αποφασίζουν ποια ζητήματα θα συμπεριληφθούν και ποια θα αποκλειστούν από την ατζέντα πολιτικής· διαμορφώνουν τη συμπεριφορά των δρώντων μέσω των κανόνων του παιχνιδιού· παρέχουν προνόμια σε συγκεκριμένα συμφέροντα" κ.λπ. (Rhodes, 2007: 1251).

Ο ρόλος του κράτους σε αυτά τα δίκτυα δεν είναι βεβαίως ανίσχυρος. Οι κρατικοί φορείς μπορεί να χάνουν την ικανότητά τους για απευθείας έλεγχο πάνω στις πολιτικές, ωστόσο παραμένουν ένα μέρος του δικτύου, με ίσα δικαιώματα στις διαδικασίες διαπραγμάτευσης σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη του δικτύου και χωρίς την ικανότητα να κάνουν χρήση της εξουσίας, όταν οι αποφάσεις που λαμβάνονται δεν είναι επιθυμητές για τους ίδιους. Ανάλογα, η εξάρτησή τους από τους υπόλοιπους δρώντες είναι η ίδια με την εξάρτηση αυτών των δρώντων από την κυβέρνηση (Peters και Pierre, 1998).

Η δικτυακή διακυβέρνηση απαιτεί το κράτος να καθοδηγεί την κοινωνία μέσω της ανάπτυξης σύνθετων δικτύων και την ανάδυση "από τα κάτω προς τα πάνω" προσεγγίσεων στη λήψη αποφάσεων. Ο Stoker (2006) ενστερνίζεται την άποψη του Kettl (2002) ότι οι πολιτικοί και οι δημόσιοι διαχειριστές απαιτείται να βρουν νέους τρόπους λειτουργίας και συγκεκριμένα ότι πρέπει να βασίζονται σε διαδικασίες αλληλεπίδρασης προσώπων και οργανισμών, συμπληρωματικά με την άσκηση της εξουσίας τους, επισημαίνει, ωστόσο, ότι απαιτείται ένα επιπλέον όραμα, ένα πλαίσιο-ομπρέλα που θα πλαισιώνει τις νέες πρακτικές και *"θα καθοδηγεί τους δημόσιους λειτουργούς στον δικτυακό διακυβερνητικό τους ρόλο"* (Stoker, 2006: 42).

Από την πλευρά του ιδιωτικού τομέα, σύμφωνα με τους Peters και Pierre (1998), οι κρατικές υπηρεσίες μπορούν να δίνουν κάποιου είδους συγκατάθεση για την προώθηση της πολιτικής, αλλά η πραγματική δράση ανήκει στον ιδιωτικό τομέα, ο οποίος, αφενός λόγω της γραφειοκρατίας των κυβερνητικών φορέων και αφετέρου λόγω της ικανότητας παρακολούθησης της πληροφόρησης και της εφαρμογής, φαίνεται να είναι περισσότερο αποτελεσματικός (είτε για λόγους κέρδους είτε όχι). Μάλιστα, οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι, σε περισσότερο ακραίες εκδοχές, ακόμα και αν οι κυβερνήσεις επιχειρήσουν να

ασκήσουν έλεγχο πάνω στην πολιτική, τα δίκτυα έχουν την ικανότητα και την προσαρμοστικότητα της αυτο-οργάνωσης.

Η χρήση των δικτύων οδηγεί σε μια ανάμειξη πόρων του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Ένας από τους συνηθέστερους τρόπους με τους οποίους μπορεί να λάβει χώρα αυτή η ανάμειξη είναι η σύσταση, επίσημων ή λιγότερο επίσημων, εταιρικών σχέσεων δημόσιου-ιδιωτικού τομέα (Peters και Pierre, 1998). Μια εταιρική σχέση στην (αστική) διακυβέρνηση μπορεί να οριστεί ως ένας συνασπισμός συμφερόντων που συναθροίζονται με σκοπό να προετοιμάσουν και να επιβλέψουν στρατηγικές για την αντιμετώπιση (αστικών) προβλημάτων (van Marissing κ.ά., 2006). Ο Stoker (1998) προσδιορίζει τρεις διαφορετικούς τύπους εταιρικών-σχέσεων:

- ο πρώτος τύπος αφορά τις σχέσεις εντολέα-εντολοδόχου, ή συμβάσεις·
- ο δεύτερος τύπος αφορά τη διαπραγμάτευση και το συντονισμό μεταξύ διαφορετικών ομάδων προσώπων μέσω της μίξης ικανοτήτων, και
- ο τρίτος τύπος αφορά την εγκαθίδρυση ενός επιπέδου αμοιβαίας κατανόησης και την ανάπτυξη ενός κοινού οράματος.

Οι εταιρικές σχέσεις επιτρέπουν στην κάθε πλευρά να χρησιμοποιήσει πόρους που σε άλλη περίπτωση δεν θα είχε στη διάθεσή της. Για παράδειγμα, μέσω της εταιρικής σχέσης, δίνεται η δυνατότητα στον ιδιωτικό τομέα να αποκτήσει δημόσια αποδοχή και κονδύλια για συγκεκριμένα έργα και στο δημόσιο τομέα να αποφύγει ορισμένες διαδικαστικές απαιτήσεις που ενδεχομένως να περιόριζαν τη λειτουργία του. Βεβαίως, όλα τα παραπάνω προϋποθέτουν προθυμία από μέρους της κυβέρνησης να αναπτύξει εναλλακτικές μορφές και εργαλεία διαμόρφωσης και εφαρμογής πολιτικής (Peters και Pierre, 1998), δηλαδή εναλλακτικές μορφές διακυβέρνησης.

3.4. Η συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών: Συμμετοχική διακυβέρνηση

Τις τελευταίες δεκαετίες διαπιστώνεται ότι οι κοινωνικοί δρώντες έχουν καταστεί ιδιαίτερα σημαντικοί στον τομέα της πολιτικής και της διοίκησης, καθώς οι παραδοσιακές προσεγγίσεις της κυβέρνησης θεωρούνται αδύναμες να καθοδηγήσουν τις κοινωνίες, με αποτέλεσμα η θεώρησή τους ως "οργανισμοί ελέγχου και ρύθμισης" να θεωρείται πλέον ξεπερασμένη (Peters και Pierre, 1998: 223). Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, ο όρος διακυβέρνηση περιλαμβάνει, εκτός από τους κυβερνητικούς θεσμούς, και μη κυβερνητικούς μηχανισμούς, που επιχειρούν να επιτύχουν τις προσδοκίες τους μέσω συλλογικών προγραμμάτων, συχνά χωρίς την εμπλοκή των επίσημων κυβερνητικών αρχών και με τα δικά τους μέσα (De Senarchlens, 1998).

"Η δημόσια συμμετοχή αποτελεί ένα θεμελιώδες δόγμα της έννοιας της διακυβέρνησης" (ESPON, 2006: 30). Συμπεριλαμβάνεται μάλιστα στις πέντε αρχές μιας καλής διακυβέρνησης σύμφωνα με τη Λευκή Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση. Γενικά η

συμμετοχή μπορεί να οριστεί ως "το σύνολο των δημοκρατικών δυνατοτήτων που προσφέρονται στον πληθυσμό για να πάρει μέρος στη λήψη αποφάσεων" (Σταθακόπουλος, 1988: 20) και θεωρείται παραδοσιακά ως ένα μέσο νομιμοποίησης αυτών των διαδικασιών (Schmitter, 2002)⁹, ενώ σύμφωνα με ορισμένες προσεγγίσεις θεωρείται ότι παράγει "καλύτερα αποτελέσματα" (Heinelt, 2002). Το τελευταίο προϋποθέτει να έχει παρασχεθεί, σε όσους επηρεάζονται από τις αποφάσεις, το δικαίωμα συμμετοχής στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, ώστε ακόμα και στην περίπτωση που η τελική απόφαση αποκλίνει από τις απόψεις τους, τουλάχιστον να είχαν τη δυνατότητα διατύπωσης γνώμης. Επιπλέον, μια ανοικτή και ελεύθερη συμμετοχή, με την εμπλοκή ενός ευρέως φάσματος συμφερόντων, οδηγεί τους συμμετέχοντες στην προσεκτική διατύπωση των θέσεών τους, περιορίζοντας τις "εγωιστικές" και χωρίς λογική τοποθετήσεις (Heinelt, 2002: 17). Ιδιαίτερα σημαντική είναι η δουλειά του Habermas (1984 και 1987), ο οποίος ανέπτυξε την έννοια της "ιδανικής κατάστασης λόγου", σύμφωνα με την οποία όλοι οι συμμετέχοντες πρέπει να εμπλέκονται στη δημόσια σφαίρα, μέσω μιας ορθολογικής και απαλλαγμένης από περιορισμούς επικοινωνίας, με σκοπό την κατανόηση και συμφιλίωση μεταξύ αντικρουόμενων αξιών και την ολοκλήρωση των σχετικών πολιτικών αντικειμένων. Αυτή η ουσιαστική διαδικασία, θεωρεί ο συγγραφέας ότι, αποτελεί μια συμμετοχική αστική δημοκρατία.

Οι διάφοροι αναλυτές έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα της συμμετοχικής διακυβέρνησης με διαφορετικούς αλλά ταυτόχρονα και συμπληρωματικούς τρόπους. Δύο είναι οι σημαντικότερες από αυτές τις προσεγγίσεις: απόψεις που αφορούν το "σχεδιασμό θεσμών" και απόψεις που αφορούν την "ενδυνάμωση ενός επιπέδου βάσης". Πιο συγκεκριμένα, από τη μια πλευρά υπάρχουν οι απόψεις που επικεντρώνονται στους θεσμούς και στο πώς αυτοί επηρεάζουν την ενθάρρυνση της συμμετοχής των ατόμων. Αυτή η επικέντρωση οδηγεί στον προσδιορισμό θεσμικών εργαλείων που μπορούν να βοηθήσουν να δημιουργηθεί μία "ορθολογιστική" συναίνεση" (Beaumont και Nicholls, 2008: 88) και να εξυπηρετούν τη δημοκρατική συμμετοχή. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν οι υποστηρικτές της άποψης ότι η ύπαρξη ευαισθητοποιημένων κοινοτήτων αποτελεί προϋπόθεση για την ενδυνάμωση. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, επιδίωξη είναι η διαμόρφωση μιας ενδυναμωμένης βάσης η οποία, εν συνεχεία, είναι σε θέση να οδηγήσει στην άρθρωση κριτικής γνώμης στην αρένα πολιτικής. Η άποψη αυτή σχετίζεται και με τη δημιουργία μηχανισμών που ενσωματώνουν πολλαπλούς δρώντες άμεσα στη διαδικασία λήψης απόφασης¹⁰. Πάντως, οι Beaumont και Nicholls (2008: 92) υποστηρίζουν ότι διαχρονικά "οι προσεγγίσεις της αστικής συμμετοχικής διακυβέρνησης έχουν υποστεί μια βαθμιαία μετάβαση από άμεση και επισταμένη διαδικασία λήψης απόφασης, σε περισσότερο πρόσφατες προσεγγίσεις που τονίζουν μια

⁹ Όπως αναφέρεται από Heinelt (2002).

¹⁰ Για αναλυτικότερη παρουσίαση των σχετικών προσεγγίσεων, βλ. Beaumont και Nicholls (2008).

εγγενή πολιτική διαμάχη και "ομαλοποίηση" θεσμών κοινωνικής ζωής κάτω από νεοφιλελεύθερες σχέσεις εξουσίας".

Με τη συμμετοχή τους στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής, οι πολίτες αφενός παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες στους υπεύθυνους για τη διαμόρφωση πολιτικής (Wagle, 2000), και επομένως αποτελούν εκτός από διακυβευματίες και πληροφοριοδότες (van Marissing κ.ά., 2006), και αφετέρου δέχονται οι ίδιοι πληροφορίες για τον τρόπο διαμόρφωσης των πολιτικών και για τα συμφέροντά τους σε κάθε διαφορετική επιλογή πολιτικής. Στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής διαδικασίας, επιβάλλεται η συμμετοχή των πολιτών σε όλα τα στάδια διαμόρφωσης πολιτικής, από τη διατύπωση του προβλήματος μέχρι την επιλογή πολιτικής (Wagle, 2000). Κεντρικό σημείο αναφοράς των παραπάνω είναι η κατά το δυνατόν προστασία και εξασφάλιση του δημόσιου συμφέροντος.

Το "δημόσιο συμφέρον" είναι συχνά δύσκολο να οριστεί και για το λόγο αυτό απαιτείται η ενεργοποίηση μηχανισμών, όπως η δημόσια συμμετοχή, για να "εμφυσηθεί" η έννοια στη λειτουργία των κυβερνητικών θεσμών. Οι πολίτες μπορούν να κληθούν να συμμετάσχουν στην πολιτική διαδικασία είτε για να εκφράσουν τις απόψεις τους, είτε για να συμμετάσχουν στην εφαρμογή πλήθους κυβερνητικών προγραμμάτων, είτε ακόμη για να συμβάλλουν, μέσω διαλεκτικών μεθόδων, στη διαμόρφωση πολιτικής. Βέβαια, δεν έχουν όλοι οι πολίτες την ικανότητα και τους πόρους για να συμμετάσχουν σε αυτές τις διαδικασίες ή ακόμη και να συστήσουν εταιρικές σχέσεις, γεγονός που εγείρει ερωτήματα αναφορικά με την επίτευξη αποτελεσμάτων που ανταποκρίνονται στην έννοια του "δημόσιου συμφέροντος". Επομένως, είναι ιδιαίτερα σημαντικός ο ρόλος του κράτους ως συντονιστής και διαχειριστής αυτών των σχέσεων, καθώς και η λήψη από μέρους του αντισταθμιστικών μηχανισμών που τουλάχιστον να προστατεύουν τους ενεργούς πολίτες και τις κοινότητες. Με τη συμμετοχή των πολιτών, είτε ως μεμονωμένα άτομα είτε ως συλλογικές ομάδες, οι κυβερνήσεις είναι σε θέση να διατηρηθούν σε αρμονία με τις επιθυμίες του κοινού (Murdoch και Abram, 1998).

Ο van Marissing και οι συνεργάτες του (2006) υιοθετούν τα τρία μοντέλα εμπλοκής των πολιτών που πρώτος διατύπωσε ο Sprinkhuizen (2001), το *μοντέλο της έκφρασης γνώμης*, το *μοντέλο της συμμετοχής* και το *μοντέλο της συζήτησης*, για να συσχετίσουν τις διάφορες μορφές συμμετοχής και κατ' επέκταση της διακυβέρνησης με την κοινωνική συνοχή. Οι ίδιοι διαχωρίζουν τρεις τύπους κοινωνικής συνοχής: οριζόντια, θεσμική και κάθετη. Η οριζόντια αφορά τη συνοχή μεταξύ των κατοίκων, η θεσμική αφορά τη συνοχή ανάμεσα σε εκείνους που διαμορφώνουν πολιτική, τους διακυβευματίες και άλλες ομάδες που λαμβάνουν αποφάσεις, και η κάθετη συνοχή αφορά τις επαφές μεταξύ των πολιτών από τη μια πλευρά και εκείνων που διαμορφώνουν πολιτική και των διακυβευματιών από την άλλη. Κατά τους συγγραφείς, η ύπαρξη ενός τύπου συνοχής δεν υπονοεί αυτόματα την ύπαρξη και κάποιου άλλου τύπου. Επανερχόμενοι, λοιπόν, στο ζήτημα της συσχέτισης των

μορφών συμμετοχής με αυτούς τους τύπους κοινωνικής συνοχής, ο van Marissing και οι συνεργάτες του (2006) καταλήγουν στα ακόλουθα:

- Στο μοντέλο της έκφρασης γνώμης, "η συμμετοχή των πολιτών μπορεί να θεωρηθεί ως ένα εργαλείο που δίνει στους μεμονωμένους πολίτες την ευκαιρία να προστατέψουν τους εαυτούς τους απέναντι στα σχέδια που βλάπτουν τα συμφέροντά τους" (van Marissing κ.ά, 2006: 283). Αυτό το μοντέλο φαίνεται πλέον να έχει ξεπεραστεί, καθώς συνειδητοποιείται ότι απαιτείται διαρκής ροή επικοινωνίας μεταξύ των πολιτών και εκείνων που διαμορφώνουν πολιτική. Σχετίζεται μάλλον περισσότερο με τη θεσμική συνοχή, αφού τα προγράμματα διαμορφώνονται από μια "κλειστή" ομάδα επαγγελματιών, ενώ οι πολίτες έχουν τη δυνατότητα αντίδρασης μόνο στο τελικό στάδιο του σχεδιασμού.
- Στο μοντέλο της συμμετοχής, υπάρχει εξαρχής διάδραση των πολιτών και εκείνων που διαμορφώνουν πολιτική. Οι πολίτες θεωρούνται ως οι εκπρόσωποι των συμφερόντων των διαφόρων ομάδων της πόλης ή της γειτονιάς. Το μοντέλο αυτό φαίνεται να σχετίζεται περισσότερο με την κάθετη συνοχή, αφού οι πολίτες αποτελούν μέρος της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, παράπλευρα με τους θεσμικούς παίκτες.
- Το μοντέλο της συζήτησης βασίζεται στην ιδέα της ενσωμάτωσης περισσότερων κατοίκων απ' όσους θα μπορούσαν να εμπλακούν με τους παραδοσιακούς τρόπους συμμετοχής (όπως στο μοντέλο της συμμετοχής το οποίο βασίζεται στην ιδέα της εκπροσώπησης), οργανώνοντας προσβάσιμες δραστηριότητες και συναντήσεις. Μια μορφή τέτοιων δραστηριοτήτων είναι η οργάνωση δημοσίων συζητήσεων (*forum*), όπου οι πολίτες μπορούν να συζητήσουν με εκείνους που διαμορφώνουν πολιτική τα τοπικά προβλήματα, ώστε να βρεθεί η καλύτερη λύση. Το μοντέλο της συζήτησης, επομένως, σχετίζεται περισσότερο με την οριζόντια συνοχή.

"Η συμμετοχή πρέπει να γίνεται κατανοητή ως ένα ευρύτερο πλαίσιο οικονομικής και πολιτικής εξουσίας" (INTERACT, χ.ε.: 18). Οι προτιμήσεις της κοινότητας ποικίλουν και συχνά έρχονται σε σύγκρουση με τις δυνάμεις της αγοράς. Παράλληλα, οι κοινότητες δεν χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια και συναίνεση, αλλά από συγκρουόμενα συμφέροντα. Με αυτό το δεδομένο, η διαδικασία της συμμετοχής αποτελεί μια αρένα διαμεσολάβησης αυτών των συμφερόντων, αλλά και προτεραιοποίησής τους με βάση "τα συστήματα πολιτικών αξιών" των ίδιων των συμμετεχόντων (INTERACT, χ.ε.: 18). Αυτό με τη σειρά του οδηγεί συχνά σε μια αίσθηση ότι τα συμφέροντα ορισμένων τομέων της κοινότητας περιθωριοποιούνται και επομένως η συμμετοχή δεν έχει ουσία. Η εξέταση των μελετών περίπτωσης που συμπεριλήφθηκαν στο πρόγραμμα του δικτύου INTERACT οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι διαφορετικοί τομείς της κοινότητας διαφοροποιούνται ως προς την

ικανότητά τους να επωφεληθούν από τις διαδικασίες συμμετοχής. Αυτό που διαπιστώθηκε είναι ότι οι ούτως ή άλλως περισσότερο μειονεκτικές ομάδες δεν θα επωφεληθούν από τη διαδικασία. Ως εκ τούτου, και σύμφωνα με την τελική έκθεση του προγράμματος, η διαδικασία πρέπει να διαμορφώνεται με τρόπο ώστε να δημιουργεί το πεδίο και τις προϋποθέσεις συμμετοχής για τέτοιου είδους κοινότητες. Και καταλήγει ότι η συμμετοχή δεν μπορεί ποτέ να αξιολογηθεί απλά από τον αριθμό των συμμετεχόντων, καθώς η έννοια της δημοκρατίας αφορά όλους, και τις μειονότητες και τις πλειονότητες, όπως και την εξισορρόπηση των αντικρουόμενων συμφερόντων.

4. ΤΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΔΙΔΗΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στη διακυβέρνηση έχουν αποδοθεί πολλαπλές ερμηνείες και οι θεωρίες που την πλαισιώνουν έχουν ασχοληθεί με πλήθος τομέων της οικονομίας, της κοινωνίας, της ανάπτυξης γενικότερα. Μάλιστα αυτή η πολλαπλότητα και συνθετότητα της έννοιας την έχει καταστήσει μια έννοια ασαφή, που όπως πολύ εύστοχα αναφέρει ο Jessop (2002: 36) "*μπορεί να εφαρμοστεί σχεδόν οπουδήποτε και επομένως δεν περιγράφει και δεν εξηγεί τίποτα*", με την έννοια ότι η χρήση του όρου μπορεί να οδηγήσει σε παρερμηνείες και άσκοπες διαφωνίες. Μία πρώτη σύγχυση που δημιουργείται είναι η σχέση των εννοιών "κυβέρνηση" και "διακυβέρνηση". Συχνά χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημες, άλλοτε θεωρείται ότι η δεύτερη περικλείει την πρώτη, άλλοτε ότι αποτελούν έννοιες αντικρουόμενες – χαρακτηριστική είναι η προκλητική ρύση του Rhodes (1996) "διακυβέρνηση χωρίς κυβέρνηση". Το πρόβλημα γίνεται ακόμα εντονότερο όταν για τον ορισμό της έννοιας ή για την περιγραφή διαφόρων μοντέλων-προσεγγίσεων διακυβέρνησης εμπλέκονται έννοιες όπως διοίκηση ή διαχείριση¹¹. Η ίδια η διακυβέρνηση, από την άλλη, άλλοτε λαμβάνεται ως μια θεωρία (είτε πολιτική θεωρία είτε θεωρία διοίκησης που μπορεί να έχει διάφορες μορφές), άλλοτε ως μια πολιτική, άλλοτε ως διαδικασία, δηλαδή ως το μέσο για την επίτευξη ενός στόχου, άλλοτε αποτελεί η ίδια στόχο.

Η έννοια της διακυβέρνησης περιλαμβάνει τόσο επίσημες-θεσμικές διαδικασίες και πρωτοβουλίες όσο και ανεπίσημες. Αφορά τόσο εσωτερικές όσο και εξωτερικές δομές εξουσίας μέσω των οποίων επιλύονται συλλογικά τα προβλήματα. Οι πολιτικές που προωθούν την καλή διακυβέρνηση περιλαμβάνουν μηχανισμούς αποκέντρωσης όσον αφορά στις διοικητικές και πολιτικές δομές και κατ' επέκταση μετασχηματισμό του ρόλου του κράτους, ικανότητα δόμησης εταιρικών σχέσεων, μηχανισμούς λογοδοσίας των εταίρων, μίξη ορίων και αρμοδιοτήτων κ.λπ.

¹¹ Βλ. αναλυτικότερα Τασοπούλου (2011).

Η βιβλιογραφία για τα παραπάνω ζητήματα είναι εκτενής, σχεδόν εξαντλητική, και συνοπτικά παρουσιάστηκε προηγούμενα. Αυτό που γίνεται φανερό είναι ότι δεν υπάρχει μια *αυταπόδεικτη αλήθεια* γύρω από την έννοια και το περιεχόμενο της διακυβέρνησης, συχνά μάλιστα όπως προαναφέρθηκε υπάρχει σύγχυση και παρερμηνεία. Κατά την άποψή μας τα στοιχεία που στη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρονται ως χαρακτηριστικά μιας "καλής" διακυβέρνησης αποτελούν ταυτόχρονα και προβλήματα ή καλύτερα διλήμματα για τη διακυβέρνηση, τα οποία επιχειρείται να συνοψιστούν στη συνέχεια.

Πολλές από τις προσεγγίσεις της διακυβέρνησης κάνουν λόγο για σχετική υποβάθμιση του ρόλου του κράτους στις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις και υπογραμμίζουν μια μετάβαση από τη δεδομένη υπεροχή-κεντρικότητα των επίσημων κυβερνήσεων σε περισσότερο αποκεντρωμένες μορφές διακυβέρνησης. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, όροι όπως "αποεθνικοποίηση του κράτους" ή "εξασθένιση του κράτους" ή "αποκατάσταση του πολιτικού συστήματος" χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν την τάση εξασθένισης των εθνικών κρατικών μηχανισμών, την αναγνώριση νέων κυβερνητικών ικανοτήτων σε όλα τα επίπεδα και τη μετακίνηση της κρατικής εξουσίας προς αυτά τα επίπεδα. Θεωρείται όμως ή μπορεί να θεωρηθεί ο ρόλος του κράτους ξεπερασμένος; Και εφόσον η συζήτηση αφορά τον μετασχηματισμό του ρόλου του, ποιος είναι ή θα πρέπει να είναι ο ρόλος του κράτους στο "νέο διακυβερνητικό πλαίσιο": απλά ένας παίκτης ισότιμος προς τους υπόλοιπους, καθοδηγητής της κοινωνίας, ενθαρρυντής της αγοράς, συντονιστής των διαφορετικών μορφών διακυβέρνησης –άρα ένας ρόλος *μετα-διακυβερνητικός* κατά τον Jessop (1997 και 1998), αν και όπως αναφέρουν οι Βασενχόβεν κ.ά. (2010: 77), *"η μετα-διακυβέρνηση είναι τόσο μια θολή θεωρητική έννοια όσο και μια διαδικασία που είναι αδύνατο να διευκρινιστεί με εμπειρικά πειστικό τρόπο"* – και υπεύθυνος για την επίτευξη συνοχής; Και ως συνέχεια των παραπάνω προβληματισμών, μπορεί να υπάρξει διακυβέρνηση χωρίς κάποιου είδους ρύθμιση; Και αν όχι, ποιος είναι αρμόδιος για τη ρύθμιση, ποιος θέτει τους κανόνες του παιχνιδιού, ποιος εν τέλει λογοδοτεί;

Η λογοδοσία, η αμεροληψία, η αποδοτικότητα και η αποτελεσματικότητα είναι ορισμένες μόνο από τις ιδιότητες μιας καλής διακυβέρνησης. Για τους Βασενχόβεν κ.ά. (2010) η λογοδοσία και η αμεροληψία αποτελούν δύο ζητήματα πρώτης προτεραιότητας στη συζήτηση για τα εμπόδια, τις δυσκολίες και τα αδιέξοδα της διακυβέρνησης. Σύμφωνα με το UNDP (1997) υπόλογοι στο κοινό και στους έχοντες συμφέρον είναι τόσο οι λαμβάνοντες αποφάσεις σε κυβερνητικό επίπεδο όσο και ο ιδιωτικός τομέας και οι πολιτικές οργανώσεις. Είναι όμως αυτό δυνατόν να συμβεί στην πράξη; Ή η πολιτική ευθύνη για ενδεχόμενη αποτυχία στη διακυβέρνηση αποδίδεται ή πρέπει να αποδίδεται στην κεντρική κυβέρνηση (Jessop, 1997 και 1998); Και αν η αμεροληψία από την άλλη, σύμφωνα με τους Rothsten και Teorell (2008), έχει εφαρμογή όχι μόνο στη δημόσια δράση που καθοδηγείται απευθείας από τους νόμους, αλλά και στην εξουσία που πρέπει να μεταφέρεται σε αξιωμα-

τούχους χαμηλότερων επίπεδων διοίκησης για την εφαρμογή συγκεκριμένων πολιτικών, πώς μπορεί να διασφαλιστεί ότι τα χαμηλότερα επίπεδα διοίκησης θα σεβαστούν την αρχή της αμεροληψίας κατά την άσκηση της εξουσίας τους και θα εμπλέξουν όλους τους ενδιαφερόμενους ανεξάρτητα από τη θέση τους στην κοινωνικο-οικονομική ιεραρχία, τη δυνατότητα πρόσβασης στην πολιτική αρχή και τις ενδεχόμενες αντικρουόμενες απόψεις που μπορεί να έχουν; Και κατά συνέπεια, πώς και από ποιόν θα αξιολογηθεί η αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητα των όποιων επιλογών πολιτικής εν τέλει θα υιοθετηθούν;

Η επιλογή του κατάλληλου επιπέδου στο οποίο γίνονται οι κατά περίπτωση ενέργειες, δηλαδή η αρχή της επικουρικότητας, συνδέεται άμεσα με τη συζήτηση περί διακυβέρνησης και τη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων. Σύμφωνα με τον OECD (2000), η αρχή της επικουρικότητας υποστηρίζει ότι η ποιότητα της διακυβέρνησης είναι καλύτερη όταν οι υπηρεσίες παρέχονται από το "περισσότερο" τοπικό επίπεδο που είναι κατάλληλο να παρέχει αυτές τις υπηρεσίες. Ανάλογα και οι συζητήσεις περί αποκέντρωσης βασίζονται στην υπόθεση ότι η αποκεντρωμένη διοίκηση είναι ικανή να συντονίσει τομεακές δραστηριότητες στο τοπικό επίπεδο, έχει καλύτερη γνώση των τοπικών συνθηκών, είναι σε μεγαλύτερο βαθμό υπόλογη στον τοπικό πληθυσμό και περισσότερο ικανή να αντιστοιχίσει τους πόρους στις τοπικές ανάγκες και προτεραιότητες. Μήπως όμως η αποκέντρωση από μόνη της δεν αρκεί; Μήπως η διαχείριση στο περισσότερο τοπικό επίπεδο, χωρίς την ύπαρξη κάποιου είδους ελέγχου από κάποιο ανώτερο επίπεδο, ενέχει τον κίνδυνο της κατάχρησης εξουσίας, της ισχυροποίησης ορισμένων ελίτ, την περιθωριοποίηση ορισμένων ομάδων και κατ' επέκταση την αγνόηση συγκεκριμένων συμφερόντων; Και σε όλα τα παραπάνω έρχεται να προστεθεί το ερώτημα: υπάρχει η έννοια του "κοινού συμφέροντος" κατά τη διαμόρφωση και υλοποίηση μιας πολιτικής και μέσα από ποιες διαδικασίες μπορεί εν τέλει να προσδιοριστεί το δημόσιο (ακόμα και αν όχι "κοινό") συμφέρον; Η κινητοποίηση πολλών παικτών θεωρείται ότι μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση του δημόσιου συμφέροντος. Ποιος όμως είναι ο αρμόδιος ή ο υπεύθυνος γι' αυτήν την κινητοποίηση ή αλλιώς για τη διαμόρφωση των συνθηκών και προϋποθέσεων για τη συμμετοχή, ποιος συμμετέχει ή ποιος θα έπρεπε να συμμετέχει και πώς διασφαλίζεται η συμμετοχή όλων των συμφερόντων ανεξάρτητα από το αν είναι οργανωμένα ή όχι;

Τα παραπάνω είναι ορισμένα μόνο από τα ερωτήματα που εγείρουν οι διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις της διακυβέρνησης. Είτε η διακυβέρνηση είναι το επιθυμητό αποτέλεσμα μιας διαδικασίας, το ιδεατό που κάθε κοινωνία θα πρέπει να επιτύχει, είτε το μέσο για την επίτευξη μιας κατάστασης, μιας πολιτικής, σίγουρα έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά σε κάθε περίπτωση. Η συζήτηση αυτή σχετίζεται με το ζήτημα της διαφορετικής κουλτούρας ή αλλιώς των διαφορετικών παραδόσεων σχεδιασμού. Δεν μπορούν να εξισωθούν όλα τα θεσμικά και κοινωνικο-πολιτικά περιβάλλοντα και να θεωρηθεί ότι η διακυβέρνηση μπορεί να έχει τα ίδια χαρακτηριστικά παντού και σε όλες τις περιπτώσεις.

Δεν υπάρχει κάπου το "ιδανικό" μοντέλο και αλλού η παρέκκλιση. Ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο θα λάβουν χώρα, έχουν τις ρίζες τους αλλά και περιορίζονται από το πολιτισμικό πλαίσιο ή τα γνωρίσματα της κοινωνίας. Διαφορετικά συστήματα, παραδόσεις και ευρύτερα πολιτισμικά πλαίσια διαμορφώνουν διαφορετικές επιλογές και εν τέλει διαφορετικά αποτελέσματα, ενώ, αντίστροφα, οι όποιες επιλογές στις ακολουθούμενες διαδικασίες πρέπει να ανταποκρίνονται σε αυτά τα πλαίσια κουλτούρας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βασενχόβεν Λ., Σαπουντζάκη Κ., Ασπρογέρακας Ε., Γιαννίρης Η. και Παγώνης Θ. (2010) *Χωρική Διακυβέρνηση. Θεωρία, Ευρωπαϊκή Εμπειρία και η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα: Κριτική.
- Σπανού Κ. (2003) "Μητροπολιτική Διοίκηση ή Διακυβέρνηση;", στο: Γετίμης Π. και Καυκαλάς Γ. (επ.), *Μητροπολιτική Διακυβέρνηση. Διεθνής εμπειρία και Ελληνική Πραγματικότητα*, Αθήνα: ΙΑΠΑΔ-Πάντειο Πανεπιστήμιο, 109-26.
- Σταθακόπουλος Π. (1988) *Συμμετοχικές Διαδικασίες και Πολεοδομία – Μορφές και Βαθμοί Συμμετοχής*, Θεσσαλονίκη: Δελούσης.
- Τασοπούλου Α. (2011) *Αστική Διακυβέρνηση: Πολεοδομική Πολιτική και Διαχείριση του Χώρου με εφαρμογή στα ΓΠΣ/ΣΧΟΟΑΠ στην Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχ. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.

Ξενόγλωσση

- Bache I. (2005) "Europeanization and Britain: Towards Multi-level Governance?", Paper prepared for the EUSA 9th Biennial Conference in Austin, Texas, March 31-April 2 2005. Διαθέσιμο στο: <http://aei.pitt.edu/3158/02/Bache.doc> (τελευταία πρόσβαση: 07/2006).
- Beaumont J. και Nicholls W. (2008) "Plural Governance, Participation and Democracy in Cities", *International Journal of Urban and Regional Research*, 32(1): 87-94.
- Bevir M. και Rhodes R.A.W. (2001) "Decentering Tradition: Interpreting British Government", *Administration and Society*, 33(2): 107-32.
- Davey K. (1996) "The Structure and Functions of Urban Government", στο D. Pasteur (επ.) (1996) *Urban management: The challenge of growth*, Aldershot: Avebury, 47-102.
- De Senarchlens P. (1998) "Governance and the Crisis in the International Mechanisms of Regulation" (Translated from French), *International Social Science Journal*, 50(155): 91-104.
- Dubini P. και Aldrich H. (1991) "Personal and Extended Networks are Central to the Entrepreneurial Process", *Journal of Business Venturing*, 6(5): 305-13.

- European Spatial Planning Observatory Network [ESPON] (2004) "Governance of Territorial and Urban Policies from EU to Local Level", ESPON Project 2.3.2, First Interim Report, Submitted by University of Valencia, Lead Partner for ESPON 2.3.2, 30 December 2004. Διαθέσιμο στο: http://www.espon.eu/mmp/online/website/content/projects/243/374/index_EN.html (τελευταία πρόσβαση: 07/2006).
- European Spatial Planning Observatory Network [ESPON] (2006) "Governance of Territorial and Urban Policies from EU to Local Level", ESPON Project 2.3.2., Final Report. Part II – Results of the Project. Διαθέσιμο στο: http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006Projects/PolicyImpactProjects/Governance/fr-2.3.2_final_feb2007.pdf (τελευταία πρόσβαση: 02/2011).
- Habermas J. (1984) *The theory of communicative action. Volume 1: Reason and the rationalization of society*, London: Heinemann.
- Habermas J. (1987) *The theory of communicative action. Volume 2: The critique of functionalist reason*, Cambridge: Polity Press.
- Hanf K. και O'Toole L. (1992) "Revisiting old friends: networks, implementation structures and the management of inter-organisational relations", *European Journal of Political Research*, 21: 1-2.
- Harvey D. (1989) "From Managerialism to Entrepreneurialism: the Formation of Urban Governance in Late Capitalism", *Geografisker Annaler*, 71(1):. 3-17.
- Healey P. (2002) "Planning Theory: Interaction with Institutional Contexts", *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 11485-91.
- Healey P. (2006) "Transforming Governance: Challenges of Institutional Adaptation and a New Politics of Space", *European Planning Studies*, 14(3): 299-320.
- Heinelt H. (2002) "Achieving Sustainable and Innovative Policies through Participatory Governance in Multi-level Context", στο: Heinelt H., Getimis P., Kafkalas G., Smith R. και Swyngedouw E. (επ.), *Participatory Governance in Multi-Level Context. Concepts and Experience*, Opladen: Leske & Budrich, 17-32.
- Hix S. (1998) "The study of the EU II", *Journal of European Public Policy*, 5(1): 38-65.
- Hooghe L. και Marks G. (2003) "Unraveling the Central State, but How? Types of Multi-level Governance", *American Political Science Review*, 97(2): 233-43.
- INTERACT (χ.ε.) "Urban Governance in Practice", Final Report of the Interact Network, funded by the European Commission under the 5th Framework Research Programme within Key action 4 "City of Tomorrow and Cultural Heritage". Διαθέσιμο στο: http://www.muenchen.de/cms/prod2/mde/_de/rubriken/Rathaus/18_eu_internationales/02_projekte/engl.pdf (τελευταία πρόσβαση: 02/2011).
- Jessop B. (1995) "The Regulation Approach, Governance and Post-Fordism: Alternative Perspectives on Economic and Political Change?", *Economy and Society*, 24(3): 307-33.

- Jessop B. (1997) "Capitalism and its Future: Remarks on Regulation, Government and Governance", *Review of International Political Economy*, 4(3): 561-81.
- Jessop B. (1998) "The Rise of Governance and the Risks of Failure: the Case of Economic Development", *International Social Science Journal*, 50(155): 29-45.
- Jessop B. (2002) "Governance and Metagovernance: On Reflexivity, Requisite Variety, and Requisite Irony", στο: Heinelt H., Getimis P., Kafkalas G., Smith R. και Swyngedouw E. (επ.), *Participatory Governance in Multi-Level Context*, Opladen: Leske & Budrich, 33-58.
- Jessop B. (2005) "The Political Economy of Space and European Governance", *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 96(2): 225-30.
- Jones C., Hesterly W S. και Borgatti S. P. (1997) "A general theory of network governance: exchange conditions and social mechanisms" [online]. Διαθέσιμο στο: <http://www.analytictech.com/borgatti/oppamr6z.htm> (τελευταία πρόσβαση: 07/2006).
- Jordan A. (2001) "The European Union: An Evolving System of Multi-Level Governance .. or Government?", *Policy & Politics*, 29(2): 193-208.
- Kearns A. και Forrest R. (2000) "Social Cohesion and Multilevel Urban Governance", *Urban Studies*, 37(5-6): 995-1017
- Kettl D. F. (2002) *The transformation of governance*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Lange P. και Regini M. (1989) *State, market and social regulations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Larson A. (1992) "Network Dyads in Entrepreneurial Settings: A Study of the Governance of Exchange Relationships", *Administrative Science Quarterly*, 37(1): 76-104.
- Leach S. (1997) "The Local Government Review: An Inter-Organizational Perspective", *Public Administration*, 75(1): 21-34.
- Le Gales P. (1998) "Regulation and Governance in European Cities", *International Journal of Urban and Regional Research*, 22(3): 482-506.
- Le Gales P. (2004) "Urban Government: Europe", *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 79(1): 16015-18.
- Marks G. (1993) "Structural Policy and Multi-Level Governance in the EC", στο: Cafruny A. και Rosenthal G. (επ.), *The State of the European Community: The Maastricht Debate and Beyond*, Boulder/Colorado: Lynne Rienner, 391-411.
- Marks G., Nielsen F., Ray L. και Salk J. (1996) "Competencies, Cracks and Conflicts: Regional Mobilisation in the EU", στο: Marks G., Scharpf F., Schmitter P. και Streeck. W. (επ.), *Governance in the European Union*, London: Sage, 40-63.
- Murdoch J. και Abram S. (1998) "Defining the Limits of Community Governance", *Journal of Rural Studies*, 14(1): 41-50.

- Organization for Economic Co-operation and Development [OECD] (2000) "The Reform of Metropolitan Governance", Policy Brief, October 2000 [online]. Διαθέσιμο στο: <http://www.oecd.org/dataoecd/3/17/1918016.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 07/2006).
- Peters B. G. και Pierre J. (1998) "Governance Without Government? Rethinking Public Administration", *Journal of Public Administration Research and Theory*, 8(2): 223-43.
- Peters B. G. και Pierre J. (2001) "Developments in Intergovernmental Relations: Towards Multi-level Governance", *Policy & Politics*, 29(2): 131-5.
- Pierre J. (2005) "Comparative Urban Governance. Uncovering Complex Causalities", *Urban Affairs Review*, 40(4): 446-62.
- Pierre J. και Stoker G. (2000) "Towards Multilevel Governance", στο: Dunleavy P., Gamble A., Holliday I. και Peele G. (επ.), (2000) *Developments in British politics*, 6th ed, London: Macmillan, 29-46.
- Powell W.W. (1990) "Neither Market nor Hierarchy: Network Forms of Organizing", στο: Staw B. M. και Cummings L.L. (επ.), *Research in Organizational Behaviour*, Greenwich: CT: JAI , 295-336.
- Rakodi C. (2003) "Politics and Performance: The Implications of Emerging Governance Arrangements for Urban Management Approaches and Information Systems", *Habitat International*, 27: 523-47.
- Rhodes R. A. W. (1981) *Control and Power in Central-Local Government Relationships*, Aldershot: Ashgate.
- Rhodes R. A. W. (1988) *Beyond Westminster and Whitehall: The Sub-Central Governments of Britain*, London and Winchester, MA: Unwin-Hyman/Allen & Unwin.
- Rhodes R. A. W. (1996) "The New Governance: Governing Without Government", *Political Studies*, XLIV: 652-67.
- Rhodes R. (1997) *Understanding Governance: Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability*, Buckingham: Open University Press.
- Rhodes R. A. W. (2007) "Understanding Governance: Ten Years On", *Organization Studies*, 28(8): 1243-64.
- Rothsten B. και Teorell J. (2008) "What Is Quality of Government? A Theory of Impartial Government Institutions", *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 21(2): 165-90.
- Schmitter P. (2002) "Participation in Governance Arrangement: Is there any Reason to Expect it will Achieve "Sustainable and Innovative Policies in a Multilevel Context"?", στο: Grote J.R. και Gbikpi B. (επ.), *Participatory Governance. Political and Societal Implications*, Opladen: Leske and Budrich, 51-70.

- Sprinkhuizen A. (2001) "De Stem van het Volk. Over Bewonersbetrokkenheid bij Herstructurering als Sociale Interventie", στο: Hortulanus R. P. και Machielse J. E. M. (επ.), *Op het snijvlak van de fysieke en sociale leefomgeving. Het sociaal debat*, Den Haag: Elsevier bedrijfsinformatie B.V., 89–101.
- Stoker G. (1998) "Governance as Theory: Five Propositions", *International Social Science Journal*, 50(155): 17-28.
- Stoker G. (2003) "Distributing Democracy: Seeking a Better Fit for All Tiers of Government", Institute of Public Administration (IPAA), Australia [online]. Διαθέσιμο στο: <http://www.vic.ipaa.org.au/document/item/116> (τελευταία πρόσβαση: 02/2011).
- Stoker G. (2006) "Public Value Management. A New Narrative for Networked Governance?", *American Review of Public Administration*, 36(1): 41-57.
- Streeck W. και Schmitter P. (1985) *Private Interests Government: Beyond Market and State*, Beverly Hills: Sage.
- Szczerski K. (χ.ε.) "The EU Multi-level Governance in Post-communist Conditions – Institutional Challenges", [online]. Διαθέσιμο στο: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan018546.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 07/2006).
- United Nations Development Programme [UNDP] (1997) "Governance for Sustainable Human Development", A UNDP policy document, January 1997, [online]. Διαθέσιμο στο: <http://magnet.undp.org/policy/default.htm> (τελευταία πρόσβαση: 07/2006).
- van Kersbergen K. και van Waarden F. (χ.ε.) "Shifts in Governance" [online]. Διαθέσιμο στο: http://naticent02.uuhost.uk.uu.net/questionnaire/chapter_08.doc (τελευταία πρόσβαση: 07/2006).
- van Marissing E, Bolt G. και van Kempen R. (2006) "Urban Governance and Social Cohesion: Effects of Urban Restructuring Policies in two Dutch Cities", *Cities*, 23(4): 279-90.
- Wagle U. (2000) "The Policy Science of Democracy: The Issues of Methodology and Citizen Participation", *Policy Sciences*, 30(2): 207-23.

Αναστασία Τασοπούλου,
· Κοσμά Αιτωλού 11, 546 42 Θεσσαλονίκη
e-mail: ntasopo@yahoo.gr

αιχώρος

ΤΕΥΧΟΣ
ISSUE 17 | ΕΤΟΣ
YEAR 2012

- 4 **Τασοπούλου Α.**
Προσεγγίζοντας τη διακυβέρνηση και τα θεωρητικά της διλήμματα
- 34 **Γουργιώτης Α.**
Χάρτα για την Ανάπτυξη του Ορεινού Χώρου
- 64 **Τσιώτας Δ., Πολύζος Σ.**
Ανάλυση των περιφερειακών ανισοτήτων στα επίπεδα ανεργίας στην Ελλάδα με χρήση του δείκτη Theil
- 82 **Σκορδίλη Σ.**
Οικονομική κρίση και ένταση της οικονομικής και γεωγραφικής ανισότητας. Νέες χωρικές στρατηγικές των μεγάλων ομίλων που δραστηριοποιούνται στο ελληνικό λιανικό εμπόριο τροφίμων
- 106 **Πισσούριος Α.Ι.**
Αξιολόγηση των θεσμοθετημένων πολεοδομικών δεικτών προδιαγραφής για τις δημόσιες χρήσεις
- 136 **Λαλένης Κ., Θεοδορίδου Λ.**
Πανεπιστημιακές εγκαταστάσεις και Πόλη. Χωροθέτηση, σχεδιασμός και πολεοδομική ένταξη. Οι περιπτώσεις του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στο Βόλο και του ΤΕΙ Καβάλας
- 164 **Γκιάλης Σ., Κοτζαμάνης Β., Σαλάτα Κ.-Δ.**
Το Μετρό και η πόλη της Θεσσαλονίκης: Επιπτώσεις στην Αστική και Εργασιακή Γεωγραφία

ISSN

1109-5008

Webpage

<http://www.aeihoros.gr>